

85

6.12

309

2004

ԱՂԴԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՁԵ.

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՓԱԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱՐԵՐԵԼ

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա
ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1919

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԺԶ. Կիւրճեւեքեան Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: Էջ ԻԸ+458: Քր. 10.—

ԺԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Տիմիթէոս Կուգ հայ մանկագրութեան մէջ: Էջ 1—60:

ԺԸԲ. Աճառեան Հր., Հայերէն նոր բառեր Տիմիթէոս Կուգի Հակաճառութեան մէջ: 1909: Էջ 61—106: Քր. 3.—

ԺԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Զարարիս Եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺԲ+87: Քր. 2.—

Կ. Ակիմեան Հ. Ն., Կիւրճեան Կաթողիկոս Վրաց: 1910: Էջ ԻԷ+315: Քր. 7.—

ԿԱ. Մեմեկիշեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան ինդիքը: 1910: Էջ 73: Քր. 2.—

ԿԲ. Գիւրգէն Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական Դարաքերութիւնները Յուստինիանու Ժամանակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: Էջ Ը+162: Քր. 4.—

ԿԳ. Սարգիսեան Խ., Միսիթար Գօշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: Էջ ԺԲ+344: Քր. 7.—

ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: Էջ Ը+97: Քր. 2.—

ԿԵ. Երմանեան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազգային տաղաշափութիւն ուսման համար. էջ 1—48:

ԿԵԲ. Ակիմեան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթանեանք եւ իրենց քանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնը: 1911: Էջ 49—117: Քր. 3.—

ԿԶ. Մեմեկիշեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամազտականի», ամբողջական լուծումը: 1912: Էջ ԺԱ+162: Քր. 3.—

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԱԽՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՐԱԵՐԵԱԼ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՁԵ.

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԱԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՂԵՐԱՐԵՐԵԱԼ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1919

Ե.Բ.
309

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԱԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՂԵՐԱՐԵՐԵԱԼ

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1919

ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆ

“Նկատողութիւններուս, Ա. մասը
լոյս տեսած է 1901ին, “Ազգային Մա-
տենադարանի, շարքին մէջ, Հտր. ԼԸ: Այն
տեղ Հեղինակը քննութեան նիւթ ընտրած
էր Փաւստոսի Զ. Դպրութիւնը: Ներկայ
“Նկատողութիւններս¹, կը վերաբերին
Փաւստոսի “Ա. Դպրութեան,, առ այս
իրեն գրգիռ եղած է Հ. Ա. Մատիկեանի
“Անանուն կամ Կեղծ-Սերէտը,, Վիեննա
1913 (Ազգ. Մատ., Հտր. Հ.), ուր Փաւս-
տոսի կը վերագրուի, իբրեւ նիւթ
“Ա. Դպրութեան,, այն Հայոց իսախնա-
կան պատմութիւնն, որ կը գտնուի Սե-
րէտի “Ի Հերակլ Պատմութեան,, սկիզբը:

Հեղինակն ունի հոս շարք մը ընտիր
նկատողութիւններու, որոնք ուշագրաւ են
“Անանունի,, եւ առ հասարակ Փաւստոսի
ուսումնասիրութեան համար: Բայց երբ

¹ Նախապէս հրատարակուած Հանդէս Ամ-
սօրեայի մէջ 1914, էջ 183, 479, 626, 1916, էջ 149:

29-307

(1585-96)

(102-2004)

309-2004

Սիմէոն Ապարանեցւոյ վիպասանութեան¹ կը յատկացնէ այս խնդրոյ լուծման համար կարեւոր նշանակութիւն, կը համարինք թէ հոս իւր եզրակացութիւնները չափազանց են եւ ոչ համաձայն իրականութեան. որովհետեւ Սիմէոն Ապարանեցի աչքի առջեւ ունեցած է այն նախազադարձ անագիրն, ուսկից ծագած է Սեբէոսի, ուստի եւ Անանունի ծանօթ օրինակը, որ քնագիր եղած է տպագրութեան: Ապարանեցւոյ տողերը սխալ հասկցուած են. հմմտ. այս մասին Հանդ. Ամս. 1919, էջ 93:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ “ՀԱՆԴԻՍԻ,”

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Ա. “Անանուն կամ Կեղծ-Սեբէոս” (Հ. Ա. Մատիկեանի)	1—6
Բ. Փաւստոսի Գ. դպրութեան Ա. գլուխը	6—52
Գ. Անանուն Կեղծ-Սեբէոս.	
— Սիմէոն Ապարանեցու օրինակը	53—71
Բ. Անանունի ժամանակը եւ նպատակը	72—89

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց.	
Ճառ Ա.	90—126

¹ Այս կէտին ընդարձակ անդրադարձաւ վերջերս Հեղինակին նկատողութեանց առթիւ Հ. Բ. Սարգիսեան, Բագմալիւս 1915, Թ. 1-2, առանց կարեւոր հետեւութեան:

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՓԵՒՍՏՈՍԻ ՊԵՏԱԴԱՐԱՆՆԵՐ ՎԵՐԱԲԵՐԵԼ
ՄԵՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Հ. Աղեքսանդր Սրատիկեան «Անանունը կամ
կեղծ-Մերեռ», Բնական Սխառմանսիրտութիւն,
Վիեննա 1913:

«Աղգային Մատենագրանի» այս 70րդ
հատորն իր հարուստ բովանդակութեամբ մի
գեղեցիկ պանօրամա է ներկայացնում այն բոլոր
ծանր խնդիրների, որոնք անխուսափելիօրէն
հանգէս են գալիս փաւստոսի եւ խորենացու-
մատենագրութեամբ զբաղուող իւրաքանչիւր մի
բանասէրի. խնդիրներ, որոնք երկու տասնեակի
չափ աղգային եւ եւրոպացի բանասէրների
յայտնած կարծիքներից յետոյ դարձեալ մնում
են անլուծելի, եւ որոնց մասին սակայն Հ. Աղ.
Մատիկեան աներկդիմի կարծիք է յայտնել եւ
վճիռ արձակել: 2ը նայած որ այդ վերջին հան-
գամանքով եւս առաւել հետաքրքրական են
դառնում Հ. Աղ. Մատիկեանի հիմքերն ու բա-
նավարութեան ընթացքը, սակայն մենք կը հա-

մառուտենք նոցա, նկատելով՝ որ ՀԱԻ ընթերցողներին ծանօթ են նոքա, եւ ապա մեր կարծիքը կը յայտնենք նրանց մասին:

Կեղծ-Սերէոսի ուլ լինելը որոշելու համար, հեղինակը կանխաւ էջ 1—9 յիշում է խնդրի նախորդ գրականութիւնը եւ ապա յայտարարում, որ ինքը պիտի ապացուցանէ, «որ Անանունի ինչ ինչ հատուածները, որոնք գրքին հաղէւ կէսը կը գրաւեն, հատակոտորներ են Խ. դարու մէջ գրուած Հայոց նախնական պատմութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ Փաւստոս» (էջ 9): Այս նպատակին հասնելու համար հեղինակը պարտաւորուած է զգում ապացուցանել նախ՝ որ Փաւստոս գրել է ջրհեղեղէ մինչեւ Քրիստոս մի նախնական պատմութիւն ոչ-հայերէն լեզուով եւ առ այդ հիմք է ծառայեցնում այն մեկնութիւնը, որ նա տալիս է Փաւստոսի Գ. դպրութեան Ա. գլխին՝ յետոյ Պրոկոպիոսի եւ Ղազար փարպեցու յիշած «Պատմութիւն Հայոց» գիրքը համարում է Փաւստոսի այսօրուայ պատմութեան հեղինակի կորսուած մի ուրոյն երկը եւ վերջում առաջադրում է Պրոկոպիոսի Ա. եւ Գ. գրքերից Հայոց վերաբերեալ երկու հատուած՝ վերջինն իբր Փաւստոսի նախնական պատմութեան փշուրը:

Գրքի այս մասը էական նշանակութիւն է ունեցել հեղինակի համար, որովհետեւ Անանունի Ա. հատուածի (= Սերէոս Ա. Դպր.) մեծագոյն մասը հեղինակը համարում է Փաւստոսի նախնական պատմութեան մնացորդը եւ

ապա նաեւ որոշում է այդ պատմութեան պակասող մասերը (էջ 66—70)՝ հիմնուած Փաւստոսի Գ. դպր. Ա. գլխի մեկնութեան վրայ, որին մենք համակարծիք չենք:

Այնուհետեւ մի նախնական Հայոց Պատմութիւն Փաւստոսին վերագրելուց յետոյ՝ հեղինակն անցնում է իր բուն խնդրին — ապացուցանելու որ Փաւստոս եւ Անանուն նոյն հեղինակներն են՝ այն տարբերութեամբ, որ Փաւստոս մնացել է առանց եղծման, իսկ Անանուն խմբագրուած եւ այսօրուայ Սերէոսի Ա—Բ. դպրութեան ձեւն է ստացած: Առաջ իւր գրքի մէջ որոշուած են Անանունի ոսկեդարեան եւ ցեխադարեան հատուածները (էջ 28—38) եւ ապա ցուցակագրուած են բառերի, ասութեան եւ ոճերի զուգակցութեան 29 դէպք Անանունի ոսկեդարեան հատուածներից եւ Փաւստոսի պատմութիւնից: Այս մասում հեղինակն արդարացիօրէն մերժել է Ստ. Մալխասեանի եւ Գր. Խալաթեանի նպատակաւոր եզրակացութիւնները Անանունի լեզուի մասին (էջ 38—46): Բացի լեզուագիտական հանդիպումից, հեղինակը յաջողութեամբ յիշում է մի քանի պատմական զուգադիպութիւններ եւս Անանունից եւ Փաւստոսից, միանգամայն որոշելով Մամիկոնեան եւ Բագրատունի նախարարութիւնների նկատմամբ Փաւստոսի եւ Խորենացու դիրքը (էջ 46—61): Հեղինակի աշխատութեան այս մասը ամէնից յաջող ընթացք եւ նշանակութիւն ունի, բայց — պայմանով, որ բաժանուի

այդ մասից նրա սխալ եղբակացութիւնը: Լեզուագիտական եւ պատմական զուգադիպութեան դէպքերը, ինչպէս կը տեսնենք ներքեւում, ուրիշ եղբակացութեան են ծառայում՝ քան հեղինակին այդ թուացել է:

Այնուհետեւ հիմնուած Անանունի եւ Փաւստոսի զուգադիպութիւնների վրայ, հեղինակը գրում է էջ 61. «Անանունի խնդիրը՝ այլ եւս լուծուած է. եւ անոր հետ եթէ չենք սխալի, լուծուած է միանգամայն խորենացւոյ գլխաւոր աղբեր խնդիրը: Խորենացւոյ՝ Մարաբաս կատինա՞ն Փաւստոս է, որուն հետ սակայն վարուած է այնպէս, ինչպէս անոր Բ. պատմութեան հետ (= արդի Փաւստոս Գ—Զ դպր.) ստրկօրէն կապուած է, բայց ստրուկ չնկատուելու վախէն, մանաւանդ թէ ինքն իրեն շատ աւելի մեծ հեղինակութիւն մը տալու տենչանքէն, Փաւստոսէն պատմուածը միշտ այլափոխած եւ կամ Թ. Դաղբաշեանի ընդուաւ խօսելով «խարդախած է»: Իսկ Անանունի աղբիւրն է Փաւստոսի նախնական պատմութիւնը = Պրոկոպիոսի եւ Ղազարի Պատմութիւն Հայոցը = Խորենացու Մարաբաս կատինան:

Գլխաւոր հարցի հետ նուազ կապուած երկու մանրամասնութեան յիշատակութեամբ՝ Մարաբաս Մծուրնացու եւ Փաւստոսի նախնական պատմութեան վերաբերեալ՝ վերջանում է հեղինակի աշխատութիւնը (էջ 60—71), ուր երկու տպագիրների եւ երկու ձեռագրերի ընդամէնը 98 տարբերութեամբ հանդէս է բերած

գրքի ծայրում «Փաւստոսի Ա Պատմութեան հատակոտորները», Անանունի ոսկեդարեան հատուածները (էջ 71—91):

Այս բոլոր ժամանակ հեղինակը մերթարծարծել եւ մերթ լուծել է հետեւեալ գլխաւոր խնդիրները: Փաւստոսի ժամանակը, ընդուն, ազգը, աղբիւրները, պատմութեան բաժանումները, երրորդ դպրութեան առաջին գլխի եւ յառաջաբանի համեմատութիւնը, ինչու է կոչուած առաջին դպրութիւնը երրորդ եւ սկիզբն, Փաւստոս գրել է նախնական պատմութիւն, Արարատ թէ Սարարադ, Մամգուն, արդի պատմութիւնը եւ Պրոկոպիոսի ու Ղազարի Հայոց պատմութիւնը մի հեղինակի աշխատութիւն է. Փաւստոս օգտուել է Մարաբասից, Բարդեմանից եւ Ափրիկանոսից: Նախնական պատմութիւնը Ղազար Փարպեցին չի տեսել: Նախնական պատմութեան վրայից Էրզ դարում մի անյայտ անձն խմբագրել է արդի Անանունը եւ կցել է Աբրէսի պատմութեան: Նախնական Պատմութիւնից ԹԷ դարում կեղծ-խորենացին օգտուել է, բայց նրա հեղինակին՝ Փաւստոսին յիշելու փոխարէն՝ Փաւստոսի աղբիւրներն է յիշել իբր իր անմիջական գրադարան: Այս բոլոր ծանրակշիռ խնդիրների լուծումը յաճախ հեղինակն առաջարկում է առանց վերապահութեան, վճռականօրէն, մէն մին խնդրին վերաբերող գրականութեան քննութեան հետ միասին, կցուած Փաւստոսի եւ Անանունի տեկատի ընդուադիտական եւ պատմական համեմատու-

թեան — ընդ ամէնը 70 էջի մէջ, ուր՝ նկատենք միայն՝ թուել կարելի էր, ի հարկէ, այլ ոչ սպառել նոցա:

Բ.

Փառաստոյի Գ. դպրութեան Ա. գլխիւնը:

Փառաստոյի խնդրի մինչեւ այժմ գլխիւնը գրուած լինելովը այդ խնդիրը տուած է չարաչար կերպով. մինչդեռ Փառաստոյի անձն ու դարը ճանաչել կարող ենք մենք միայն իր պատմութեան տեկտոր ճանաչելուց յետոյ, ընդհակառակն քննադատներն առանց այդ տեկտի կանխապէս ստուգութեան՝ նրա հատուածները հիմք են դարձնում իրենց եղբակացութիւնների համար ոչ միայն Փառաստոյի այլ նաեւ Անանուի եւ Խորենացու ո՛վ լինելն ու նրանց հետ կապուած խնդիրները որոշելու համար: Գեռ աւելին կայ. մեզ հետ միասին ուրիշներն եւս նկատել են որ Փառաստոյի պատմութիւնը յետին դարերում խմբագրութեան է ենթարկուել, բայց այնուամենայնիւ այդ եղծուած դրութեամբ իսկ՝ Փառաստոյի պատմութիւնը Հ. Մատիկեանին ընձեռել է ցուցումն այն մասին, իբր թէ Փառաստոյ նախաքրիստոնէական շրջանի մասին պատմական մի երկ է գրել, եւ հակառակի պէս ցուցումն ընձեռել է այն հատուածը, որը հէնց արդիւնք է յետին խմբագրութեան: Այդպէս է Փառաստոյի Գ. դպրութեան Ա. գլուխը, որը ուրիշների նման Հ. Մատիկեանը կուռն է

դարձրել իր այնքան յաջող զուգորդութիւններից անպատճառ եղբակացութիւն ստանալու համար: Այստեղ պարզելով այդ գլխի բուն արժէքը, երեւան բերած կը լինենք նաեւ ամբողջ Փառաստոյի խմբագրուած ու այլալուծած լինելն ու շարեւրում՝ այնքան այդ միակ գլուխը նշանակալից ֆաբրիկասիօն է: Իսկ Անանուի կամ Կեղծ-Սերէոսի, հաւասարապէս նաեւ Խորենացու, Եղիշէի եւ Ղազարի խմբագրութիւնները՝ անբաժան Փառաստոյի խմբագրութիւնից՝ երեւան կը գան այն ժամանակ միայն, երբ պատմութիւն¹ Փառաստոյի խմբագրու.

1 Այսպիսի մի աշխատութիւն մենք խոստացել ենք հրատարակել («Ազգ. Մատեն» ԱԸ, էջ 8). այս անգամ մեկնոյնը կրկնելով մենք մեզ այնու ամենայնիւ պարտաւորուած չենք զգում շուտով կատարել մեր խօսքը երկու պատճառով: Անշտապով, լուրջ եւ ծանրաբայլ ստուգութեան կարեւորութիւնը, որ պահանջուում է այդ խնդրում, մեզ թոյլ չի տալիս մի շատ անյայտ մատենագրական «խոհանոցի» հարցը թմբկահարել. Օրինակ՝ թէ որքան Փառաստոյի մէջ մի գլուխը պահանջում է զգուշ վերաբերմունք եւ բովանդակում է իր մէջ հարցասիրական բազմակողմանի կէտեր եղծման եւ այլալուծման նկատմամբ. ուրեմն եւ թէ որքան իրաւունք ունինք մենք չը շտապելու — դրան վկայ թմբկ լինի այն հարցերի շարքը, որոնք մենք յարուցանում ենք այստեղ շարունակութեան մէջ մի ալ մի գլխի մասին, հարցեր՝ որոնց պատասխանը մենք այստեղ միայն ամփոփելով ենք տալիս, եւ որոնք քննադատութեան սխալ, շրջում, գլխիւնը ընթացքի շնորհիւ մնացել են առանց յարուցանելու: Երկրորդ պատճառը մեր իսկապէս անպարագ լինելն է. դասերը, տետրակները եւ անձնական հոգսերը ստիպում են շատ քիչ ժամանակ յատկացնել կողմնակի աշխատանքներին: Այսքանը ի տեղեկութիւն մեր այն բարեկամներին, որոնք բանաւոր եւ գրաւոր հարցումներով մեզ դիմել են մեր խոստման առիթով:

Թեան պատմութիւնը՝ իր բոլոր մանրամասնու-
թեամբ:

Զը նայած որ հեղինակը փաւստոսի մասին
իր վերջնական կարծիքը չի արտայայտել եւ
մտադիր է նրան դառնալ ուրիշ անգամ (էջ
28), այնու ամենայնիւ Գ. դպր. Ա. գլխին նա
էական նշանակութիւն եւ ուրոյն տեղ է տուել
իր գրքի մէջ. Թարգմանել, մեկնել եւ հիմնա-
քար է դարձրել այն մտքով, թէ փաւստոս
յայտնում է նրա մէջ որ ինքը նախաքրիստո-
նէական շրջանը պատմել է առաջուց: Իսկ մեզ
թուում է, որ այդ գլուխը հէնց յետնադարեան
խմբագրողի գործն է: Եւ ահա ինչպէս:

ԱՌԱՋԻՆ. Փաւստոսի պատմութիւնը եր-
րորդ դարում թիւնով սկսուելու առիթով՝ Հ.
Մատիկեան ենթադրում է, որ առաջին գլխի
հեղինակը գրել է առաջին պատմութիւն, որ
կորսուած է եւ վերջին պատմութիւն, որը մեզ
հասած Գ—Զ. դարում թիւններն են: Երկու
պատմական շրջանները շարունակութիւն չը կազ-
մելով, եւ իրարից բաժանուած լինելով մի ան-
ջոպետով, որը ուրիշները պատմել էին հեղինա-
կից առաջ, վերջինս վճռեց այդ շրջանի պատ-
մական գրքերը երկրորդ կոչել: Ուրեմն՝ իբր թէ
հեղինակի յիշած «առաջին, միջին եւ վերջին
պատմութիւնները» պէտք է հասկանալ առա-
ջին, երկրորդ եւ երրորդ դարում թիւն: Մենք
տեսնենք միայն «երկրորդ դարում թիւն», խոն-
դիրն առ այժմ. նախ՝ անբնական եւ անսովոր
մատենագրական ձեւ է այն, ինչ որ մենք չենք

անում եւ մեզնից առաջ էլ չեն արել, բայց
կարծում ենք թէ «Փաւստոս», արել է. արդա-
րեւ՝ երբ է տեսնուած, որ մի հեղինակ իր աշ-
խատութեան հասակի մէջ անջոպետի կեղծիք
մուծանի, վերջին մասերն աւելի ցոյց տայ քան
նախորդ մասերն են, օտարների «այլոց», գրած
գրքերը իր «դարում թիւններից», երկրորդը հա-
մար է եւ առաջին մասից յետոյ շարունակու-
թիւնը երրորդ անուանէ եւ ոչ թէ երկրորդ:
Պատահում է, որ մի հեղինակ ընդհանուր վեր-
նագրի տակ այլեւայլ շրջաններ է պատմում,
բայց չի պատահում, եւ չի կարող պատահել,
որ նա ուրիշ անկասօրէն հրատարակած գիրքը
իր հատորներից մէկը համարի: Անհնար է՝ օրի-
նակ՝ որ Էջմիածնի հրատարակչները «Պատմա-
գիրք Հայոցի», երկրորդ հատորը առանց հրա-
տարակելու, երրորդի սկզբում յայտարարեն
թէ իրենք երկրորդ հատոր համարում են Ադա-
թանգեղոսի կրկնագրի վիճանական հրատարա-
կութիւնը: Պէտք է չը մոռանալ նաեւ որ «այ-
լոց», գրած մատենաները շատ էին եւ բոլորը
կոչել մի հատորով «երկրորդ», դարում թիւն ան-
հնար բան է. այլեւ, որ «այլոց» աշխատու-
թիւնները «Բիւզանդարան» անուան տակ չէին
դրուած, իրենց ճակատին «երկրորդ» չէզոք
բառը մի ծանօթութեամբ հանդերձ չունէին: Մի
խօսքով բռնազբօսիկ մեկնութեամբ քննադատ-
ները փորձում են մեկնել արդի պատմութեան
սկիզբը երրորդ դարում թիւնով կնքուելու երե-
ւոյթը: Այդպիսի բռնազբօսիկ մեկնութիւնները

խանդարել են նկատելու որ փաւստոսի պատմութիւնը բնագրի մէջ սկսուում էր արդի Չորրորդ դարութիւնից եւ խկոյն կը տեսնենք թէ ինչպէս.

ԵՐԿՐՈՐԿ. Վաղուց յայտնի է Ղազարի տեղեկութիւնը փաւստոսի չորրորդ դարութեան 15րդ գլխի մասին տողովս — ըստ գրեւորացն (գրեցեւորաց) ի պատմութեան երկրորդութեան, ի ճառին հնգետասաներորդի (Պատմագիրք Հայոց, Ղազար փարպեցի, էջ 25): Եւ քննադատները մինչեւ այսօր կարծել են որ Ղազարի ձեռքին փաւստոսի պատմութեան մասերը կոչուած էին ա, Բ, գ, դ, փոխանակ այսօրուայ գ, Խ, ե, զ: Այս սխալ հասկացողութիւն է, ճիշդը յետոյ. բայց Հ. Մատիկեան՝ ճիշդը չը գտած, սխալն էլ չը կարողանալով հերքել՝ ինքնահերքման մէջ է ընկել. մի անգամ նա գրում է «որովհետեւ փարպեցին փաւստոսի Գ. դարութիւնը Բ. պատմութիւն կ'անուանէ, ասկէց փաւստոսի Գ. դարութեան Ա. Պատմութիւն եղած ըլլալը չի հետեւիր (էջ 26), այլ այն՝ որ փարպեցին անծանօթ է եղել փաւստոսի պատմութեան եւ նրա այդ տեղեկութիւնը անվստահելի է «փարպեցին փաւստոսի ոչ անձին եւ ոչ իսկ գրութեան վրայ իրական ծանօթութիւն ունի, լոկ ենթադրութեան անդին չեն անցնիր» (էջ 26): Այս սակայն ինքնահերքումն է, 26րդ էջում ասուած է ուղիղ հակառակը՝ Դրական ուրիշ զօրաւոր ապացոյց մ'ալ ունինք. փարպեցւոյ արժանա հաւատ վկայութեան համաձայն փաւստոսի պատմութիւնը

ԵՐԿ դարուն մէջ կ'անուանուէր Հայոց Պատմութիւն: Փարպեցւոյ այս վկայութեամբը ոչ միայն Պրոկոպիոսի հատուածներուն աղբեր նոյնութիւնը կը հաստատուի եւայլն:

Մեր ծանօթութիւնը փարպեցու խմբագրութեան մասին յայտնի է «Աղգ. Մատեն.» ԼԸ, էջ 98—101) այստեղ այսքանը պիտի աւելացնենք սակայն, որ փարպեցուն քննադատները սխալ են հասկացել. փարպեցին խօսում է իր տերմինով, իսկ քննադատները նրան մեկնում են իրենց տերմիններով: Փարպեցին յառաջաբանի մէջ «Գիրք Գրիգորիսին» անուանում է Առաջին Պատմութիւն, փաւստոսի «Պատմութիւն Հայոցը» անուանում է Երկրորդ Պատմութիւն, վերջապէս իր աշխատութիւնը իրրեւ նախորդների շարունակութիւնը անուանում է «Երրորդ Պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրեալ տկարութեանս մերում»: Ուրեմն՝ Ղազարի էջ 25 խօսքերը ըստ գրեւորացն ի Պատմութեան Երկրորդութեան, ի ճառին հնգետասաներորդի նշանակում են Ղազարի տերմինօժիտով «ըստ գրեւորացն ի գիրս Պատմութեան փաւստոսի, ի ճառին հնգետասաներորդի»: Քննադատների աչքում «Գրութիւն» եւ «Պատմութիւն» տերմինները միացել են, մինչդեռ Ղազարի համար թէ յառաջաբանում եւ թէ պատմութեան ընթացքում միակ երկրորդ պատմութիւն գոյութիւն ունի ի դէմս փաւստոսի աշխատութեան, եւ ոչ թէ այդ աշխատութեան մի մասի: Այդ այնքան

պարզ խնդիր է, որքան անիմաստ է դրա հակառակը. եւ արդարեւ ինչ նշանակութիւն ունի այն կոչումը որը քննադատներն են հասկացել. որ հեղինակը կ'ասի — Այս ինչ դէպքը նկարագրուած է երկրորդ մասի 15րդ գլխում, առանց բացատրելու թէ այդ ինչ մաս է կամ ինչի մաս է, այլ սոսկ միայն հանելուկային ձեւով: Ընդհանրապէս մի անգամ Վազար յայտնելով յառաջաբանի մէջ, որ ինքը երկրորդ պատմութիւնը համարում է փաւստոսի աշխատութիւնը, շարունակութեան մէջ իրաւամբ խուսափում է կրկնութիւնից եւ հեղինակի անունը տալուց՝ թերեւս նրա անբարեհամբաւութեան նկատումով, եւ յիշում է նրան «Երկրորդ Պատմութիւն» տերմինով:

Բայց կարելորդ այդ մեկնութիւնը չէ, այլ հետեւանքը, այսինքն՝ այն, ինչ որ երկար պատմելու նիւթ ունի. այդ մեկնութիւնից հետեւում է որ փաւստոսի բնագիրը Վազարի ժամանակ սկսուում էր գլուխների բաժանուել արդի չորրորդ դարու թեան սկզբից միայն: Ուրիշ խօսքով արդի փաւստոսի մէջ յարգարուած են երրորդ Դպրութիւնը եւ բաժանումները, ի թիւս այն յարգարումների, որոնց հետեւանքով ստացուած է «Խոստաբանութիւն նախագիտելի», Զ. դպրութիւն եւայլն («Ազգ. Մատեն.» 1Ը): Մի հանգամանք սակայն պէտք է չը մոռանալ. Վազար սովորական ընթերցանութեան գրքերը սուրբ գրքից տարբերում է՝ առաջինները

«գրեան», իսկ երկրորդը՝ «գիրք» կոչելով. «Զի անգամ եւ զհոռոմ գրեանդ ոչ ետուն զկնի իմ»։ «զգրեանն նորա առ անգիտութեան փաթազ ի կէս կոչէին»։ «Իմ ... կարդացեալ զգիրս արանց սրբոց»։ «զսաղմոսն Դաւթի պաշտել միայն պիտոյ է ի ժամուն անսխալ, եւ ոչ միշտ զգիրսն ի ձեռին ունելով»։ Խօսել զայլայլ իբրեւ զբանդագուշեալս։ Իսկ մեր երանելի վարդապետին զամենայն զկտակարանս եկեղեցւոյ երկցս եւ չորիցս ուսուցեալ մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած գրոցն...» Իսկ այժմ յուրիք ի լիրբ մատողաց՝ եւ զանուանս անգամ եւ կամ զքանօնութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրեանց հազիւ կարեն գիտել (թուղթ Վազարայ փարպեցւոյ...)։ Ինչ վերաբերում է Հայոց պատմական գրքերին՝ Վազար յիշում է կամ հեղինակի անունով եւ կամ գրքի անունով, եթէ յատուկ անուն ունի գիրքը. այսպէս նա յաճախ Գիրք Գրիգորի է անուանում Ագաթանգեղոսի երկը եւ «Պատմութիւն նահատակին Գրիգորի», «կարդացեալ տկարամտութեանս իմոյ զգիրս արանց սրբոց... եւ զմերոյն առաքելանման նահատակին Գրիգորի» (թուղթ Վազարայ փարպեցւոյ)։ Իսկ փաւստոսի պատմութիւնը, որ յատուկ անուն չունի, ինչպէս եւ հէնց իրա՝ Վազարի երկը նոյնպէս յատուկ անուն չունենալով՝ կոչուած են «Երկրորդ Պատմութիւն» (էջ 25) եւ «Երրորդ Պատմութիւն», էջ 186։ Աւելի ուշագրութեան արժանի է այս վերջին կոչումը, որը միջնագրեան մի անյայտ

վարդապետի գրած եւ Ղազարի թղթին կցած յառաջաբանի վերջում է գտնուում՝ «վասն որոյ եւ զԵրրորդ Պատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմագրեաց. ընդ նմին գրեցաք եւ զԹուղթս» (նոյն) որից պարզ նկատելի է, որ միջին դարերում եւս Փաւստոսին Երկրորդ Պատմութիւն, իսկ Ղազարին Երրորդ Պատմութիւն կոչելը ընդունուած էր Ղազարի յառաջաբանի տերմինօլօգիայի հիմամբ: Փաւստոսի Պատմութիւնը Երկրորդ Պատմութիւն անունով ստիպուած էին յիշել, որովհետեւ Փաւստոսի աշխատութեան բուն անունը՝ Հայոց Պատմութիւն, շատ ընդհանուր կոչումն է, իսկ Ղազարի Պատմութիւնը Երրորդ անուանելու պատճառը նիւթերի բազմատեսակութիւնն էր. Գիր եւ Գպրուութիւն (Ա գրուագ), առաջին եւ երկրորդ կրօն. պատերազմները (Բ եւ Գ գրուագներ): Այս ընդհանուր անունն ու բազմապիսի բովանդակութիւնը ուրիշ անգամ խուսափելով յիշելուց, Ղազար ըստ հաճոյս գրում է կաթողիկոսների անունը, այսպէս Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ պատմութիւններ, կամ Գիրք Գրիգորի եւ Պատմութիւն Հայոց եւ կամ Ագաթագեղոսի, Փաւստոսի եւ Ղազարի գրքեր ասելու փոխարէն, իմաստը խօսքի մէջ շրջում է Ղազար եւ անուանում Գրիգոր նահատակի Պատմութիւն, սուրբ Ներսէս եւ Սահակ կաթողիկոսների անէծք ու տեսիլ. — Մովսէսին, Տէրին, Խոսրովիկ թարգմանչին եւ Արրահամ եպիսկոպոսին, իբրեւ ժամանակակիցների, հալա-

ծուիլը լինելուց յետոյ, Ղազար գրում է. «Եւ այսք այսպէս թշնամանեալք եւ հայհոյանօք հալածեալք, ոչ յերեկոյս ինչ ժամանակաց զըուցատրամբք յումեքէ համբաւուց ծանուցաւ մեզ, այլ առ մեօք իսկ եւ ի մերում ժամանակի եղեալ տեսաք զայս ամենայն: Իսկ զյառաջագոյն գրելոց սուրբ արանցն, զորս ի պատմութեանն նահատակին Գրիգորի գրոշմեալ յիշատակէ, զինչ եւս ասացից, զարդար եւ զարժաժանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսէն՝ զսրբոյն Ներսիսէ, եւ զկրօնաւոր առաքինւոյն եւ զմեծ լուսաւորչէն Հայոց՝ զտէր Սահակայ, եւ զայլոց բազմաց, որոց ոչ բացեալ ի բարեբան զբերանս իւրեանց ի վերայ աշխարհիս այսորիկ՝ վախճանեցան» (Թուղթ Ղազարայ... ib. 203), ուր ակնարկուած են լուսաւորչի եւ Սահակի տեսիլների այծերը եւ Ներսէսի անէծքը, յայտնի Ագաթագեղոսից, Ղազարից եւ Փաւստոսից: Տերմինօլօգիայի դէմ սոյնանման մեղանշման մի ուրիշ օրինակ տեսանք արդէն Փաւստոսի Գ. գպրութեան առաջին գլխի առիթով, ուր հեղինակի առաջին, միջին եւ վերջին պատմութիւն որոշումները քննադատներն ու Հ. Մատիկեան դարձրել են ու հասկացել իբր առաջին, երկրորդ եւ երրորդ գպրութիւն:

ԵՐՐՈՐԳ. Փաւստոսի պատմութեան խմբագրուիլն ու Արդի երրորդ գպրութեան յետագայ շրջաններում կազմուիլն երեւում է նաեւ մեծ չափերով երրորդ գպրութեան առաջին գլխից,

որը հետեւեալ պատճառներով Ղազարի օրինակի մէջ չի եղել եւ Ղազար չի կարդացել այն: Այդ գլխի մէջ հեղինակն իր գործը երրորդ = վերջին պատմութիւն է կոչում կամ աւելի ճիշդը՝ վերջին շրջանի պատմութիւն: Եթէ այդ Ղազար իմանար, նա իր պատմութիւնը, որը Փաւստոսի շարունակութիւնն է, ոչ թէ երրորդ, այլ չորրորդ պատմութիւն կ'անունէր: Ըստ այդմ՝ Փաւստոսին Ղազար համարում է երկրորդ պատմութիւն կամ երկրորդ շրջանի պատմիչ եւ հաւասարապէս Փաւստոսը երկրորդ = միջին պատմութիւն կամ միջին շրջանի պատմիչներ համարում է իր նախորդ մի շարք պատմիչներին, որոնց անունը նա չի յիշում, այլ բաւականանում է գրելով «ի ձեռն այլոց գրեցան»: Բացի այդ՝ Ղազարին յայտնի է մի աղբատ պատմական գրականութիւն Գիրք Գրիգորիսի եւ Պատմութիւն Հայոց Փաւստոսի, որոնց շարունակողն է ինքը. ընդհակառակն Ղազարի նախորդը Փաւստոս Գ. գպրութեան Առաջին գլխի մէջ յայտնում է որ բացի յիշածներից հարուստ պատմական մի գրականութիւն կար իրենից առաջ: Ղազար ահա այդ պատճառներով չէր տեսել այդ առաջին գլուխը, երբ գրում էր սոսկ Գիրք Գրիգորիսի եւ Պատմութիւն Հայոցի մասին իր յառաջաբանում: Ուրիշ անգամ մենք բացատրել ենք որ Ղազարի պատմութիւնն ու յառաջաբանը խմբագրուած են եւ յատկապէս յառաջաբանի մէջ անուրանալի է երկու տարբեր ձեռքերի ներկայութիւնը:

(«Ազգ. Մատեն», ԼԸ, էջ 98—101). նոյնը մենք առիթ կ'ունենանք նոր հիմքերով հաստատելու, արդ՝ Փաւստոսի առաջին գլխի առիթով նկատի պիտի ունենալ Ղազարի յառաջաբանի հնագոյն հեղինակին, նրան՝ որը արդի Ագաթանգեղոսի փոխարէն յիշում է Գիրք Գրիգորիսի եւ Բիւզանդարանի փոխարէն Պատմութիւն Հայոց եւ որը իր ձեռքին ունէր Փաւստոսի «Պատմութիւն Հայոցը», իբրեւ երկրորդ պատմութիւն այն կերպարանքով, ինչ որ համապատասխանում է միայն Ներսէս Մեծի պատմութեան՝ պատմուած արդի Գ. գպրութիւնից սկսած:

2ՈՐՐՈՐԳ. Առաջին գլխի ցուցումը միջին պատմութեան մասին սխալ են հասկացել քննադատներն ու Հ. Մատիկեան: Միջին պատմութեան սկիզբը նրանք համարում են Թադէոսից՝ այն է Աբգարի զոյցից, բայց սխալուում են. առաջին գլխի վերնագրի մէջ Միջին պատմութեան համար գրուած է. «Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ յերկիրն Հայաստան աշխարհին. կանոնք ժամանակագիր մատենից». Նոյն վերնագիրը ցանկի մէջ տարբեր խմբագրութեամբ հանդերձ պահել է «յետ քարոզութեան» բառերը. «Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ յերկիրն Հայաստան աշխարհին որդւոյ Թորգոմայ»: Ուրիշ անգամ պիտի ցոյց տանք որ Փաւստոսի բնագրի մէջ բացակայել է վերնագրերի ցանկը եւ նոյն իսկ որեւէ վերնագիր պատմութեան ընթացքում չի եղել,

196-585-96

200. 2004

այլ բոլորը յետին խմբագրութեան գործն է: Վերոյիշեալ՝ առաջին գլխի վերնագրի տարբեր խմբագրութիւններից, որ Փաւստոսի յետնադարեան խմբագրողի ուրեմն եւ առաջին գլխի հեղինակի գրչի գործն է, երեւում է, որ միջին պատմութիւնը իր մէջ չի ամփոփում առաքելական աւանդութիւնը, այլ միայն այդ աւանդութիւնից զկնի: Այդ վերահաստատում է առաջին գլխի հեղինակը այդ գլխի վերջին նախադասութիւնով եւ ամբողջ երկրորդ գլխով, որը միջին պատմութեան մի մասնաւոր ամփոփումն է. ահա այդ նախադասութիւնը. «Զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ երեւեացի հուն մի, նշանակեցաք՝ զոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան¹ այս ինչ, որ ինչ յետ այսօրիկ կարգի, աստ պատմի աստէն առ սմին:», եւ իսկոյն երկրորդ գլուխը՝ իբրեւ միջին շրջանի սկիզբն՝ յիշում է կցկտուր խմբագրութեամբ Գրիգոր Լուսաւորչին, Տրդատին եւ Արիստակէսին: Այդտեղ բացակայում են Թադէոսի, Սանատրուկի, Աբգարի, Բարդուղիմէոսի անուններն, այսինքն այն բոլորը ինչ որ նախ քան Գր. Լուսաւորչի յայտնի է եւ ինչ որ կազմում էր քննադատների հասկացած միջին պատմութիւնը: Ուրեմն Առաջին գրքի հեղինակը գրել է մի պատմութիւն, որը վերաբերում է նախալուսաւորչեան շրջանին եւ ոչ նախաքրիստոնէա-

¹ Այս տեղ հրատարակութիւններն ունին վերջակէտ:

կան շրջանին, ինչպէս Հ. Մատիկեան եւ ուրիշներն են նշագրել: Այդ սխալի հիմքը, ճիշդ է, նոյնպէս առաջին գլխի մէջ է, ուր երկգիմի խմաստով խմբագրական ձեւը նշանակում է թէ Թադէոսից սկսած եւ թէ Թադէոսից յետոյ. բայց այդ երկգիմութեան գէմ խօսում է, ինչպէս ասացինք, նոյն գլխի վերնագիրը եւ մանաւանդ երկրորդ գլխի բովանդակութիւնը: Ահա այդ երկգիմի խմբագրութիւնը՝ «ի քարոզութենէն Թադէոսի Առաքելոյ եւ նորուն յելից եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հանգրստեանն եւ յառաքելասպան Սանատրուկոյ արքայէն մինչեւ յակամայ հնազանդելն հաւատոցն եւ ի նորուն հանգստեան Աբգարին Տրդատայ այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան:»

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ. Վերոյիշեալ երկգիմի ձեւը պահել է մի վկայութիւն այն շրջանի մասին, թէ երբ է կատարուած խմբագրութիւնը: Այդ տողերի մէջ երկու կերպ, քաղաքական եւ եկեղեցական որոշումն կայ շրջանների մասին. եկեղեցական որոշմամբ յիշուում են Թադէոսի եւ Լուսաւորչի անունները, իսկ քաղաքական որոշմամբ ոչ թէ Աբգար եւ Տրդատ՝ ինչպէս համամիտ է եկեղեցականին, այլ Սանատրուկ եւ Տրդատ: Այս ցուցումը ինքեան անհասկանալի կը մնար, եթէ նկատի չառնուէր Կարրիէրի «Աբգարի Զրոյցը», որով պարզուած է որ Հայոց առաքելական շրջանի պատմութիւնը մի շարք զարգացման շրջաններ է ունեցել, մերթ

մէկ կամ միւս առաքեալի, եւ մերթ մէկ կամ միւս թագաւորի անուան շուրջը խտացնելով աւանդութիւնը: Փաւստոսի առաջին գլխի մէջ Սանատրուկի անուան հանդիպելը փոխանակ Արգարի¹ այդպիսի զարգացման շրջաններից մէկի մնացորդն է հանդիսանում, որով Փաւստոսի խմբագրութեան ժամանակը գէթ մօտաւոր կերպով կը նպաստուէր բանասիրութիւնը որոշել, եթէ ի նկատի առնուած լինէր այդ հանգամանքը: Այդ հանգամանքը միակը չէ. Փաւստոսի երկրորդ գլուխը, որ ամփոփումն է միջին պատմութեան մասին, եւ որը պիտի ունենար արդի Ագաթանգեղոսի եւ Զենոբի յիշատակարանների հետ մերձաւոր կապ, այդ երկրորդ գլուխը իր վերջին տողերի մէջ յիշում է Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Արիստակէսի մարմինների ամփոփումն թորդանում եւ թիւ Աւանում: Ուրիշ տեղեր Փաւստոսի պատմութեան մէջ յիշուած է թորդանն՝ իբրեւ Լուսաւորչի հանգստատեղին՝ Վրթանէսի (Գ. 11) եւ Յուսիկի (Գ. 12) մահուան եւ Դանիէլի ճգնութեան առիթով (Գ. 14): Բայց Ագաթանգեղոսի մէջ չի յիշուում թորդանը իբրեւ Լուսաւորչի հանգստատեղին եւ լուած է Լուսաւորչի մահուան եւ թաղման մասին: Լուսաւորչի նշխարների գիւտի յետնադրեան աւանդութիւնը չէ միայն այդ երեւոյթի պատճառը, կայ նաեւ աւելի հիմնական հարց. Սրբոց նշխարների պաշտամունքը միջին դարերում ծայրայեղ չափերի հասաւ, բայց գլխաւո-

1 Արգար անունը Փաւստոս ոչ մի անգամ չի յիշում:

րապէս պատկերամարտութեան շրջանում այդ պաշտամունքի դէմ գրականութիւնը հարստացաւ: Դանիէլ ասորոյն պատմութիւնը այդպիսի գրականութեան արձագանքն է. Լուսաւորչի, Արիստակէսի, Վրթանէսի եւ Տրդատի ոսկորների պաշտաման հարցը խոհեմութեամբ լուութեան տալուց եւ հողի տակ թաղուած լինելը արձանագրելուց յետոյ, Փաւստոսի պատմութեան խմբագրողը Դանիէլ ասորոյ նշխարների առիթով համարձակօրէն դաւանաբանական-նշխարայարգական հարցը եւ յարուցանում եւ լուծում է: Դանիէլին՝ «Ճոպան ի փողոս եդեալ՝ խեղդամահ», անելուց յետոյ, «բարձին զմարմին նորա բազմութիւն մարդկան, որք տեղեակ էին նմա, եւ գիտէին զնա. եւ կամեցան մեծարել զնա ընդ ոսկերս սուրբ վկայիցն Քրիստոսի: Ապա ինքն յայտնեալ երեւեցաւ առն սրբոյ աշակերտին իւրում, որոյ անուն կոչէր Եպիփան, զի մի ի պատիւ առցեն զոսկերս նորա իբրեւ զայլոցն. այլ տարցին ի տեղին՝ ուր ինքն հրամայեաց եւ ծածկեցցեն ընդ հողով: Զի այսպէս յայտնեալ բարբառեցաւ նոցա. — զի եթէ տէրունական Մարմինն, ասէ, ի գերեզմանի ծածկեցաւ աւուրս երկուս մինչեւ ցօրն երրորդ՝ յորում յարեաւ առ Հայր իւր, որչափ եւս առաւել պարտ է մերում հողեղէն մարմինս ընդ հողով ծածկել: Ապա բարձին զմարմին նորա սուրբ սիրելիք իւր աշակերտք...» եւ ընդ նոսա պաշտօնեայք բանակին եւ գնացին տարան եդին զմարմինն ի տեղւոյն՝ ուր յառաջագոյն էր կայեանք խցկանն

իւրոյ յերկրին Տարօնոյ, որ էր մայր եկեղեցեացն Հայոց, եւ այլն (Գ. 14):

Փաւստոսը խմբագրողի այս պատկերամատական պրոպականդը անբաժան ներքին շաղկապ ունի այն խնամոտ շեշտի հետ, որով նա լուսաւորչի եւ իր որդոց «զոսկերսն», հանգուցանելու եւ միայն նրանց յիշատակը կատարելու պատմութիւնն է արել Գ. 2, 11, 12 եւ 14 մէջ:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ. Այդ յետնադարեան խմբագրութեան շրջանն է մատնանշում առաջին գլխի մի ուրիշ ցուցումը. ո՞վ կարդայ Փաւստոսի այդ առաջին գլուխը, նա իսկոյն կը տեսնի, որ նրա հեղինակի ժամանակ Հայոց պատմական գրականութիւնը աղքատ չէր, մինչեւ անգամ հարուստ էր. բազմութիւն շրջաններ, ինչպէս են Թադէոս, Սանատրուկ, Գրիգոր, Տրդատ, «Վարք լաւաց եւ հակառակ ընդդիմակք այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան. որ միջին ինչ եղեւ, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ»: Հայր Մատիկեան Փաւստոսի նախնական պատմութիւնը համարում է ԵԼԷ դարու մէջ գրուած էջ 9, իսկ ապա էջ 28 այլապէս. «Փաւստոսի պատմութեան նախնականը՝ ուրիշ լեզուաւ ըլլալուն մեր ցայժմ ըսածները այնչափ վճռական չեն, որ կարենանք ստուգապէս եզրակացընել թէ Թարսեղոյ ժամանակ անոր Առաջին Պատմութիւնը հայերէն լեզուաւ կար եւ Թարսեղոյ աչքէն վրիպած է»: Բայց ինչպէս էլ լինի Հ. Մատիկեանի կարծիքն այդ տողերի մէջ, պարզ է Փաւստոսի Առաջին գլուխների ցուցումից, որ այնտեղ ենթա-

գրուած են առաքելական, արջամական եւ պատկերայարգական վարիանտներն այն զրոյցների, որոնք ապա մերթ խմբագրուեցին ի մի եւ մերթ ուրոյն դիրքով պահեցին իրենց գոյութիւնը մինչեւ մեր օրերը: Ինչպէս այդ բազմապիսի աւանդութիւնների շրջանը ԵԼԷ դարից դուրս է, նոյնպէս եւ Փաւստոսի առաջին գլուխը: Նման յիշատակութիւն բազմապիսի պատմական յիշատակարանների մասին կարդում ենք նաեւ Թարսեղոյ Յառաջաբանի Բ—Ե պրակների մէջ (էջ 2—7 Պատմագիրք Հայոց). բայց չենք տարակուսում որ այդ պրակները յետնադարեան կցկցումն են, որովհետեւ Ա պրակը իր հնութեան պարզ պատկերով անկասկած է դարձնում վերջին պրակների յաւելեալ լինելը, ինչպէս բացատրել ենք ուրիշ տեղ («Ազգ. Մատ.», ԼԸ, էջ 98—102): Փաւստոսի առաջին գլխի ցուցումը համապատասխանում է Ղազարի Բ—Ե պրակներին, ուր ասուած է «Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի» եւայլն, ուրեմն սրանց նման նա էլ հարուստ պատմական գրականութեան շրջանի պատկերն ունի, թէպէտ պիտի այդ պատկերը նա չունենար, եթէ ԵԼԷ դարի գործ լինէր, ինչպէս չունի իսկապէս Ղազարի Ա պրակը՝ ԵԼԷ դարուց մնացած հատուածը:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ. Թոռնեանի, Այտնեանի եւ մանաւանդ Նորայր Բիւզանդացու շնորհիւ առհասարակ Փաւստոսի լեզուն եւ մասնաւորապէս նրա առաջին գլխի ոճաբանութիւնը ոսկե-

դարեան է համարուած՝ 405—462 թուից։
Հայր Մատիկեանն այս թիւը համարում է քիչ
եւ փաւստոսի թարգմանութիւնը ոչ-հայերէն
մի լեզուից ընդունում է Եւր դարի վերջում եւ
կամ ԶԷԴ ի սկզբում։ Արդ պէտք ենք այդ խնդիրը
եւս լուծել, երբ փաւստոսի առաջին գլուխը
համարում ենք Ը. դարու խմբագրական։

Ոսկեդարեան լեզուով եւ Կորինթի ձեռքով
կատարուել է ըստ Նորայրի Մակաբայեցոց
գրքերի թարգմանութիւնը, որոնցից մի գլուխ
առաջնորդ եւ դասական թերեւս նաեւ սրբա-
զան օրինակ է հանդիսացել փաւստոսի, Ղա-
կարի, Խորենացու խմբագրողների եւ Սեբէոս
Պատմիչի համար։ Բ. Մակաբայեցոց երկրորդ
գլխի մէջ պատմուած է որ ոմն Յասոն Կիւրենացի
Հրէից պատմութիւնը գրել էր հինգ դպրու-
թեան մէջ, բայց նրա գրքերը դժուար էին
կարդացուում, «ծանր, թանձր, խոր», էին։ Մի
անյայտ անձն այդ նկատում է եւ խմբագրում
հինգ դպրութիւնը մի գրքի մէջ։ «Հայեցաք մեք
ի խուռն մեծաթիւ համարոյ բանիցդ, եւ որ ի
ներքս ծանրութիւն թուիցի՝ որ կամիցին մխել ի
բանս մատենիցդ այդրէն ի դոյն թաւալել վասն
թանձրութեան հիւթոյ խորութեան բանիցդ.
հոգացաք մեք առնել ընթերցանելացն զբօսանս
իմաստնոցն յիշատակ առանց աշխատութեան եւ
ամենեցուն անեղծ անարատութեան։», Բ. Մակաբ.
Գլ. Բ. 25—27։ Երկար համեմատելով Յա-
սոնի խմբագրի այս յառաջաբանող Բ. գլուխը
մեր պատմիչների հետ, տեսնում ենք, որ նրան

ամենից ընդարձակ նմանում են Սեբէոս եւ
Ղազար, յետոյ՝ հմուտ այլալման շնորհիւ հա-
մառօտ եւ անձանաչելի է դարձած փաւստոս,
իսկ Խորենացին գրեթէ ինքնուրոյն եւ ինքնանը-
ման։ Եւ այդ կարգը միեւնոյն նրանց խմբագրու-
թեան ժամանակագրական կարգն է նախ Սե-
բէոս, ապա Ղազար, յետոյ փաւստոս եւ ի վեր-
ջոյ Խորենացի։ Ահա Մակաբայեցոց յիշած գլխի
եւ մեր պատմիչների համեմատութիւնը։

Բ. Մակաբ. Բ. 20—24—26:	Սեբէոս Նախեր- զանք, 1851, Էջ 42—3:	Ղազար Փարպեցի Տիկիւ. 1904, 2—3, 5:
---------------------------	--	--

Այլ վասն Յու- ղայ Մակաբեանց եւ եղբարցն սորին եւ տաճարին մեծի սրբութեան եւ սեղանոյն նաւա- կատեաց, եւ կամ վասն ընդ երեւ- եալ Անտիոքայ, եւ կամ ընդ քա- ջահայր որդի նորա ճակատամարտս, կամ որ ինչ յերկ- նից յայտնու- թիւնը եղեն. այն որ ինչ վասն քա- ջութեան պնդու- թեան օրինացն եւ կամ որ զքա- ջութիւն ի մտի դնել եւ սակա-	Արդ զժամա- նակս թագաւո- րութեանն չա- րագործին Յազ- կերտի եւ եթէ որպէս նա կամէր զԱստուածայինն եղծանել կարգս եւ կամ որպէս քաջ նախարա- րացն Հայոց եւ նախանձաւորն Աստուծոյ նա- հապետն Մա- միկոնէից տանն կարմին կոչե- ցեալ Վարդան, հանդերձ միա- գունդ սպառա- զէն նիզակակից ընկերաւքն եւ	Սա (Աղաթան- գեղոս) ընուա- զումն թագաւո- րութեան Արշա- կունայն Արտա- ւանայ եւ զգօրա- նայն Ստահրաց- ւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօ- գեալ դրոշմեաց. զքինախնդրու- թիւնն Խորովու- եւ ղտարակու- սանս գոռոդա- ցեալ Ստահրաց- ւոյն, զխորհուրդն եւ զսոստմունսն գտողի հնարս յաղագս մահուն
--	--	--

Բ. Մակար. Բ. Սերէոս Նախնոր- Ղազար Փարպեցի
20-24-26: զանք, 1851, Տիփլիս. 1904,
էջ 42-3: 3-3, 5:

ւաւք զբաղումն որ զաւրաւքն իւ- խոսրովու. զխո-
զաշխարհս յաչս րեանց կազմեալ րամանկութեանն
դնէին զխուժա- զինեցան ի պա- զմտածութիւնն
դուժ ազգս հա- տերազմ, առեալ Անակայեւ զսպա-
լածել, կամ զհոյ- ի ձեռն զվա- նունն ի նմանէ
ակապ ընդ ամե- հանն հաւատոյ զնորուն խոսրո-
նայն տիեզերս եւ զդեցեալ իւ- վու՝ նենգաւոր
զէքեղ տաճարն րեւ զզրահ ամ- խարէութեամբ
վերստին շինել րութեան զնա- զմտնունն յայնմ:
կամ զմեծ քա- խանձն Աստու- հետէ զաշխարհիս
ղաքն ամենայնիւ ածային բանին. Հայոց ի ձեռս
յամենայնէ յա- գոգցես թէ ա- թաղաւորու-
ղատութիւն հա- ռաջի աչաց իսկ թեան օտարի
սանել, կամ զի ալանատես դէմ զփախուցանել
ամենայն քաղ- յանդիման տե- դայեկացն զորդիս
ցրութեամբ հե- սանելով զ'ի վե- խոսրովու յօտա-
ղութեամբ խա- րուստ առաքեալ րութիւն առ ի
յաղութեամբ նոցա զպսակն: յապրումն. զհրա-
Տեառն Աստուծոյ Վասն որոյ ար- կայաբար միւսան-
ընդ մեզ հաճ լի- համարհեալ զամ հաւա- զամ զդարձն Տըր-
նել: — զմահ եւ առա- զուղ մարտիւ ու-
ւել լաւ համա- րեալ տեսանել նեն զիւրոյին ըզ-
ի վերայ Աստու- նախնեացն քա-
ածային պողո- ջաբար զթագա-
տային: Եթէ մը- ւորութիւնն.
պէս ի վերայ նո- զդիմելն առ նա
ցա էին զաւրքն սրբոյն Գրիգորի՝
պարսիկ սաստիկ զհնչտ պաշտաման տենչիւ, զնահա-
բռնութեամբ եւ տակութիւն նո-
կամ ո՞րպէս ի տակութիւն նո-
դիմի հարեալ՝ ըին սրբոյն. Եւ
զիւրեանց կա- թէ ո՞րպէս տա-

Բ. Մակար. Բ. Սերէոս Նախնոր- Ղազար Փարպեցի
20-24-26: զանք, 1851, Տիփլիս. 1904,
էջ 42-3: 2-3, 5:

տարեցին զնա- րաւ անպատումն
հատակութիւն: եւ անբաւ բա-
լէ կամ ո՞րպէս զուժ չարչարա-
ի ձեռս հեթա- նացն. զառաւե-
նոսաց ըմբռնեալ լապէս օգնակա-
սուրբ վկայքն նութիւնն Բրիս-
Բրիստոսի՝ կա- տոսի, որ ցուցաւ
տարեցին զնա- ի վերայ սրբոյն,
հատակութիւնս ի հիացումն դեռ
իւրեանց յԱպր եւս մոլորեալ
Շահր մերձ ի մարդկան. զհամ-
Նիւշապուհ քա- բերութիւն տե-
ղաքի. ի տեղ- ւողութեանն այն-
ւոջն որ կողի չափ ամս ի վերա-
թէարբունի: — պին, ըստ կան-
խաղէտ տնտե-
սութեանն վեր-
նոյն, որ պահէր
զնահատակն ի
գործն Հայոց.
զեկս սուրբ կու-
սանացն ի գործն
Հռովմայեցւոց
քաղաքէն (եւ այլն
անընդհատ) —

— Զայն ասի- — Այն ասի-
նայն որ էն զիւն- նայն ի նիւն յայնոց
համ է նիւն Յառո- Բրիգ- որպէս
նեայ իւրեանց- ցուցանէ նոյն իսկ
ւոյ ի հինգ գլուխս պատմութիւնն:
դպրութեան ցու- Բայց —
ցեալ է, —

— Զայն ասի-
նայն որ էն զիւն- նայն ի նիւն յայնոց
համ է նիւն Յառո- Բրիգ- որպէս
նեայ իւրեանց- ցուցանէ նոյն իսկ
ւոյ ի հինգ գլուխս պատմութիւնն:
դպրութեան ցու- Բայց —
ցեալ է, —

Բ. Մակար. Բ.
20-24-26:

Սերգեյու Նախեր-
զանք, 1851,
էջ 42-3:

Կազար Փարպեցի
Տփլիս. 1904,
2-3, 5:

այլն Աստուծոյ
սուրբն Ագա-
թանգեղոս:

— զայն — մէնայն
վանայն — է մի
հին — հրովարտա-
լիս — է էրբէն:

— զայն — մի-
նայն՝ որ ի Պերո-
ղի ժամանակն ե-
ղեալ շարութիւն
եւ զառ ի խոս-
րովայ զապրա-
տամբութիւնն
զՎարդանայ եւ
զզաւարացն պար-
սիցն զապստամ-
բելն ի յՈր-
միզդիէ. զմահն
Որմիզդայի. եւ
զթագաւորելն
խոսրովայ, զմա-
հնն Մաւրկայ եւ
զթագաւորելն
Փոկասայ. զառ-
նուն ի գիպտո-
սի. զկոտորածն
Աղէքսանդրի.
զգիմելն Հերակ-
ղի ի կողմանս
հիւսիսոյ առար-
քայն թէտա-
լացւոյ. զյու-
ղարկումն ան-
հուն ըսզմու-
թեանն ազգաց.
զասպատակն

— Առաւել եւս
զայս ի դէպ եւ
պատշաճ համա-
րեցաւ ինացեալ
տեղւոյ պատմու-
թեան Երկրորդ
գրոցն աճեցուցա-
նել յառաջ եւ
գրել յայնմ հետե-
ղեղեայս յաշխար-
հիս Հայոց: Բա-
զում զգուշու-
թեամբ գրել եւ
կարգել մի ըստ
միջէ զամենայն
զհոգեւորացն զա-
ռաքինութիւնս
եւ զարանց քա-
ջաց զլաւութիւնն:
— (Պրակ Ա.
էջ 2) Դաս-
նիս յայնդէի հար-
կաւոր . . . կար-
գել մի ըստ միջէ
զերս եւ զգործս,
զբաղմանդանակ
տիպմունս Հայ-
աստան աշխար-
հիս, բաժանմանց
յերկուս թագա-

Բ. Մակար. Բ.
20-24-26:

Սերգեյու Նախեր-
զանք, 1851,
էջ 42-3:

Կազար Փարպեցի
Տփլիս. 1904,
2-3, 5:

Յունաց յԱտր-
ւորութիւնս (եւ
պատական, զառ
եւ զաւար եւ ի-
զդարձն ընդ փայ-
տակարան (եւ
այլն անընդհատ)
եւ իսկ զայն
— Չայն — մէնայն
վանայն — է մի
հին — հրովարտա-
լիս — է էրբէն:
— Չայն — մէնայն
վանայն — է մի
հին — հրովարտա-
լիս — է էրբէն:
— Չայն — մէնայն
վանայն — է մի
հին — հրովարտա-
լիս — է էրբէն:

Այս բոլոր նմանութիւնները, որոնք պատ-
մագրողներ ի փոխադարձ ազդման հետքերն են,
Փաւստոսի պատմութեան խմբագրողը ամփո-
փել է այսպէս — Գ. դպր. գլ. Ա. Ի քարո-
զութենէն Թագէտի առաքելոյ եւ նորուն յելից
եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն
վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հան-
գրստեան եւ յառաքելասպան Սանատրիկոյ ար-
քայէն մինչեւ յակամայ հնազանդելն հաւա-
տոցն եւ ի նորուն հանգստեան արքային Տըր-
դատայ զանցեալ իրացն զառաջնոյն զվարսն
լաւացն եւ որ զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց
— այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան: Բայց
եւ մեք ի մերում աստ եղաք փոքր ի շատէ ի
կարգի պատմութեան, ոչ զանց արարեալ թո-
ղաք վասն պատշաճ իրաց կարգին:,,

Այս կերպ ահա չորս պատմիչները իրենց
նախորդ շրջանների մասին խօսելուց եւ իրենց

պատմութեան սկիզբը միակերպ ձեւերով նախորդ պատմութեան հետ շաղկապելուց յետոյ, նրանք բոլորը նոյնպէս միակերպ զբաղւում են իրենց աշխատութեան գոլարուութեան, ստուգութեան, ամփոփման խնդիրներով եւ լեզուական փոխառամամբ կրկնում են իրար մտքերը, որ երեւում է հետեւեալ համեմատութիւններից, ուր անմասն չէ հանդիսանալ նաեւ Ագաթանգեղոսի յառաջաբանը: Նախ ամփոփման խնդիր.

Բ. Մակար. Բ. Սերէնոս 1851, Փաւստոս Գ. Ա.
24, 29, 33: էջ 44, 1:

Չայս ամենայն
Զանասցուք ի մի
գլուխ հրովարտա-
կիս Կոթն ի Կոթն
ցուցանել: Չճըշ-
դելն եւ զճմար-
տելն զայն առաջ-
նոյն թողար, զէղ-
լէն է Կոթն ի Կոթն
է Կոթն ի Կոթն
ցանել, զայն մէկ ոչ
դոտն ոչ զիցան:

Բայց սակայն
եւ այս անագո-
րոյն մտաց է,
զճառս մատենին
յառաջագոյն եր-

1 Հմմտ. Խոր. Բ. կէ, Կարճ ի կարճոյ իմն անցանե-
լով շնորհ քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս փոքր
ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ :

Բ. Մակար. Բ. Սերէնոս 1851. Փաւստոս Գ. Ա.
24, 29, 33: էջ 44, 1:

Կայնեղ, եւ զմա-
տեանն է քլիւն-կին
Աստուծոյ օրը քլիւն-
քլիւն օրը քլիւն-քլիւն :

Երկրորդ՝ աշխատութեան դժուարութիւնը.

Բ. Մակար. Բ. 27: Սերէնոս 1851, Ազաթանգ. Թիֆլ.
էջ 1: 1882, էջ 10-11:

[illegible]

በኒ ኑፀ ኑ ነላብ
ክንኒ ገባዳርዳር
ከሠራውነት : ዓለም
የሕይወት ነፃነት
አስተማሪ ነ ባህሪ
አዲስነት በኩል
የእናንተ ነ እኔ
ከሰላም ነ አድ-
ራሴ ነ ሁሉ
የሰላም ነ ሁሉ
የሰላም ነ ሁሉ
የሰላም ነ ሁሉ

1 «Զան վաստակ», բառախմբի գործածութիւնները
տեա Նորայր Բիւզ., Կորիւն . . . էջ 174—176:

Այս համեմատութիւնը երկու նշանակու-
թիւն եւս ունի. նախ՝ նկատելի է ոսկեդարեան
“յանձն առաք” դարձել է ցեխադարեան
“ձեռնարկել”-ի. եւ երկրորդ՝ արգարանում է
Միհրդատեանի ենթադրութիւնը թէ Սեբէոսի
զանստարագրել բառը, որ Հ. Մատիկեան
նշանակում է = զանսուտ գրեալ, իսկապէս
սուրբ գրքի “ջան” բառի եղծումն է ստորա-
գրել բառին կցմամբ (Սեբէոս 1851, էջ 15):
Մակաբայեցւոց այս գլխի մէջ ջան բառը հան-
դիպում է հետեւեալ անգամները — 24 “Ձայս
ամենայն հրովարտակիս ջանացոյք ի մի գլուխ
հրովարտակիս կարճ ի կարճոյ ցուցանել”:
27 “Մի՛ դիւրին ինչ ջան համարիլիք”:
28 “Վասն բաղմացն հաճութեան ջան յանձն
առաք”։ Այս յաճախակի՝ մի սեղմ հատուածի
մէջ երիցս կրկնութիւնը բնականօրէն ազդել է
Անանունի խմբագրողի վրայ, իսկ Ագաթանգե-
ղոսի եւ Անանունի կապը պարզ է:

Երրորդ՝ աշխատութեան ստուգութիւնը.

Բ. Մակար. Բ. 29, 31: Ղազար 1904, Տիվի. 2/21,
3/30:

Զգուշե՛լն է՝ զգուշե՛լն Գտի . . . յանձնել է՝
զայն առաջնոյն թողաք: յորոշ կարգաւորութեանէ
Հարցանելն եւ փորձելն եւ առաջին գրոցն:
քննելն եւ զհետ վարելն Կարծեցին ոմանք բանք
ճշմարտութեան բանիցն եւ ինչ ոչ յարմարք եւ դի-
զխորին խորհուրդս խորա- պողք, որպէս առաջնոյն
գիտութեամբ ի վեր բե- ճիւղորոշութիւնն Ագա-
րել — որ առաջնորդ եղեւ թանգեղոսն կոչեցելոյ:
այնց դպրութեանց՝ ի նմա-
նէ խնդրելի է:

Զորրորդ՝ պատկերաւոր արտայայտութիւնը
Մակաբայեցոց գրքերից անցել է Փաւստոսին.

Բ. Մակար. Բ. 30:

Փաւստոս Գ. 1:

Ձկարճառօտ բանն ի Բայց զի մի ի միջի մերոյ
համառօտ կացուցանել պատմութեանս ընդհատ
զայն մեք ոչ դանդաղեցաք: երեւեսցի հուն մի, նշա-
Ուրդն՝ վասն հասարակաց նակեցաք շէր օրէնս աղիւս
շինութեան ապարանից՝ մի կարգած ի մէջ որմոյն
բաղմաց զգործ բաժանեալ, շինուածոյ, ի կատարումն
բայց սկիզբն եւ կատարածն բովանդակութեան եւ այլն
շինուածոցն ի բուն ճար- (Մակաբայեցւոց որպէս . . .
տարապետ անդր հայի. այլ սոյնպէս եւ Փաւստոսի շէր
ծեփելն եւ գունեղն եւ օրէնս՝ առուածքները իբր
արծնեղն եւ նկարելն՝ այն ոսկեդարեան համեմ. Կո-
ի զարդարիչ անդր հայի. թիւնի, Ագաթանգեղոսի,
Ս. յուրդն եւ մերս. հարցա- Էւթաղի, Բիւղանդի, եւ
նեղն եւ փորձելն եւ այլն: Մակաբայեցւոց հետ, տես
Ն. Բիւղանդ, Կորիւն . . .
էջ 46—50):

Հինգերորդ՝ ըզուական կրկնութիւնները
բաց ի վերեւի համեմատութիւնների մէջ հան-
դիպածներէց.

Բ. Մակար. Բ.

33. Արդ աստի սկիզբն Փաստոս՝ Այս ինչ որ
արացոյք բանիցդ պատ- ինչ յետ այսօրիկ կարգի
մել: աստի աստի առ
սմին.

Բ. 33. Արդ աստի սկիզբն Փաստոս՝ Խոստումն
արացոյք բանիցդ պատ- խոստացելոց, Զորրորդ,
մել խոստացելոց: Հինգերորդ եւ վեցերորդ
խոստաբանութիւնն:

Հայոց խմբագրական յիշատակարաններէ
փոխադարձ ազդման նմուշներէ, որոնք խմբա-
գրական գործի վկան են.

Փաւստոս Գ. ա.

Ղազար 1904, Տփլիս.
էջ 3/32 եւ 5/11:

Ը. Բայց եւ մեր ի մերում Յերկուացեալ Հարկաւ-
աստ եղաք փոքր ի շատէ որին չսեւ զայնպիսի աւ-
ի կարգի պատմութեան; պարտէ խորհրդէ Բիւզան-
ոչ զանց արարեալ թո- դացւոյ ուսելոյ: Սա (Վա-
ղաք վասն պարտէ իւրոց հան) . . . առաւել եւս
խորհրդէ: զայս (պատմագրելն) ի գէպ
պարտէ համարեցաւ:

Փաւստոս Գ. 1: Ղազար 1904, Ազաթ. 1882,
Տփլիս. էջ Տփ. 397 (վարդա-
պետութիւնից):

Թ. Զանցեալ ի- Գրել եւ կար- Առաւել եւս
րացն զաւանդոյն գել մի ըստ միոջէ զօրինակս տու-
զ վարն լաւայն զամենայն զհո- եալ համբերու-
եւ որ զնոցուն գեւորացն զա- թեանցն եւ այ-
հակառակ ընդ- ուաքինութիւնս լոցն եւս տարին
դիմակաց այն եւ զարանց քա- թղթովք՝ զաւան-
ամենայն ի ձեռն ջաց զաւան- նոցն վարն իւրեւ
այլոցն գրեցան: Եւն: Որպէս զի կաղապար արկա-
զհոգեւորացն նէին, թէ օրի-
շխարհ վարն լու- նակ առէք, եղ-
եալ բազմու- բարք, զերկայն-
թեան ժողովըր- մութիւն մար-
դոցն, նմանողք գարեկցն:
լինել ցանկաս-
ցին մարդիկ ճըգ-
նութեանց նո-
ցա:

Փաւստոս Նախագիտելի
եւ Գ. 1:

Ազաթանգ. 1882, էջ 10:

Ճ. Այսինքն կարգ աւելոյ Ստիպեաց մեզ . . . հրա-
ւար: Զանցելէն զա- ման թագաւորաց եւ ի
աւանդ վարսն լաւացն մէջ հարկ պահանջել զաւ-
. . . այն ամենայն ի ձեռն ցեւելէն իւրեւ զիրս մա-
այլոցն գրեցան: տենադրել:

Հայոց պատմական մատենագրութեան նա-
խակարգ յիշատակարաններէ համար Բ. Սա-
կաբայեցւոց Բ. Գլխի թէ՛ իբրեւ ձեւանկար
(շաբլոն) եւ թէ՛ իբրեւ ոսկեգարեան լեզուի մի
օրինակելի հատուած լինելը տեսնելուց յետոյ
— դառնում ենք այժմ՝ առաջագրուած համե-
մատութիւններէ նշանակութեան խնդրին: Նախ՝
միաժամանակ տեսնում ենք որ մի կողմից Սա-
կաբայեցւոց գրքի ոսկեգարեան լեզուի նմուշ-
ները նոյնութեամբ անցել են Ազաթանգեղոսի,
Փաւստոսի, Անանուհի, Սեբեոսի Ղազարի եւ
Խորենացու յառաջաբաններին ու մատենագրա-
կան ծանօթութիւններին եւ միւս կողմից՝ նոյն
Սակաբայեցւոց գրքի ու գլխի ոսկեգարեան
ոճերի եւ ասութիւնների փոխարէն հանգէս են
եկել միեւնոյն պատմիչների գրչի տակ ցեխա-
դարեան ասութիւններ: Այստեղ՝ այդ երեւոյթի
պատճառը պարզելուց առաջ, յիշում ենք եր-
կու օրինակ Փաւստոսի Ա. եւ Բ. գլուխներից,
այդպիսի՝ ոսկեգարեան ու ցեխադարեան շրջան-
ների հետքեր՝ կցուած իրար միեւնոյն նախա-
դասութիւնների մէջ:

1. Զանցեալ իրացն զառաջնոցն զվարսն
լաւացն եւ որ զնոցուն հակառակ ընդ-

դիմակաց — այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան (Գ. ա.):

Մտորագծուած ասութիւնը, որ կցուած է ոսկեդարեան շարահիւսութեան (տես վերեւ մեր համեմատութիւնը եւ Նորայր Բիւզանդացի՝ Կորիւն... 253), ցեխագարեան է. «հակառակ ընդդիմակաց», չէ պատահել Նորայր Բիւզանդացուն Կորիւնին վերագրուած մատենագրութեան մէջ, «ընդդէմ», նախագրութիւնը կալ բայով եւ սրա երկրորդ արմատով բարդուած չէ, իսկ հարկաւոր ժամանակ լինել եւ դառնալ բայերով է բաղադրուած:

Կորիւն — կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին:

Ագաթ. — Ոչ կարի ինչ ընդդէմ մարթացեալ դառնալ արքայատուր հրամանացն:

Գ. Մակար. Գ. 5 — Իսկ որ ի քաղաքի անդ հեթանոսք էին... աւգնել ինչ ոչ կարէին եւ ոչ ընդդէմ դառնալ հրամանացն արքունի: (Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն... 66):

Վերջին օրինակի մէջ՝ Փաւստոսի ոճով պիտի լինէր — «եւ ոչ հակառակ ընդդիմակք լինել հրամանացն արքունի:

2. Իսկ սոցա պատրաստեցան տեղիք բնակութեան եւ արժանի եղեալ շիրիմք հանգըստեան եւ Մեծին Գրիգորի ի Դարանաղեաց գաւառին, ի գիւղն՝ որ անուանեալ կոչի Թորդան (Գ. բ.):

Դիմաւոր բայի փոխարէն անցեալ դերբայը իբրեւ, յորժամ մակբայների մօտ եւ առանց նրանց եւս հանդիպում է Կորիւնի, Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդի եւ Մակարայեցւոց գրքերում (Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն... 78 եւ 83), ուստի առաջագրուած հատուածի արժանի եղեալ շիրիմք հանգըստեան ոսկեդարեան ասութեան ձեւ է, որ կարող էր այլապէս լինել. եւ արժանի եղն շիրիմք հանգստեան (եւ) մեծին Գրիգորի ի Դարանաղեաց գաւառին եւ այլն: Սակայն այս ոսկեդարեան կիրառումը կցուած է մի աւանդութեան, որ ցեխագարեան շրջանում ստեղծուեց Ս. Գրիգորի ոսկորների պաշտամունքի առիթով. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարաց գիւտը պատմում է մի աւանդութիւն (Սովիքք Զ. 10), որը նշխարաց գիւտը յիշում է Զենոնի կայսրութեան շրջանում. Միջագետքի Պերինտիանոս զօրավարը Զենոնի հրամանով «բռնութեամբ յափշտակեաց զնշխարս սրբոյն Գրիգորի եւ ետ զաջ ձեռնն Հայոց վասն լուսաւորելոյն յառաջագոյն զնոսա եւ այլ ինչ եւս մասն եւ տարաւ զնա բովանդակ եւ այլ մասն ինչ ի սրբոց Հռիփսիմեանց ի Կոստանդինուպոլիս եւ ի մի տապանի եդին (Սովիքք, Զ. 10): Այս հատուածի հեղինակը, հակառակ Փաւստոսի, ոսկոր յարգութիւնը եւ Հայոց սուրբերի նշխարների յարգանքը Յունաց մէջ ընդունում է. ասում ենք հակառակ Փաւստոսի, որովհետեւ սրա խմբագրողը մերժում է ոսկորների

յարգանքը եւ Ղուսաուրչին յիշում է թաղուած թորդանում. ինչպէս եւ Վրթանէսին եւ Յուսիկին, համաձայն որի նաեւ Դանիէլ տեսիլքով պաշտպանում է թաղուելու եւ ոչ թէ թափառական պաշտամունքի առարկան լինելու տեսութիւնը: Այդու թէ՛ Փաւստոսի եւ թէ՛ Սոփերքի հեղինակները պատկերամարտութեան շրջանի մատենագիրներ են հանդիսանում. թէ՛ պէտ Սոփերքի հեղինակը բացօրոշ չի քարոզում պատկերայարգութիւնը, այլ միայն իրողութիւնն է արձանագրում աւանդութեան ցուցումով, ինչպէս բացօրոշ պրօպականդ է անում Փաւստոսի խմբագրողը¹:

Արդ ինչպէս մեկնել այս եւ նման երեւոյթները. մի կողմից միեւնոյն գլխի մէջ տեսնում ենք ոսկեղարեան նմանաբանութիւն եւ միւս կողմից թէ՛ պատկերամարտ ոգով Գրիգորի, Վրթանիսի եւ Յուսիկի թաղումն ու Դանիէլի մահն արձանագրող խմբագիր Սոփերքին հակոտնայ վաղքով եւ թէ՛ ցեխադարեան ասուածիւններ: Գժբախտաբար մեր մատենագրութեան ներկայ խնդրի համար կարեւոր աշխատութիւններ չեն կատարուած եւ մենք միայն ընդհանուր մտառումներով ստիպուած ենք բաւականանալ: Ուստի կ'ասենք, որ ով համեմատե-

1 Գր. Խալաթեան Խորենացու Բ. զա գլխի առիթով կարծում է, որ Սոփերքի Ջ հատորի աւանդութիւնը «մշակուած է Փաւստոսի հիմամբ», ճշգրտոյն կը լինէր արձանագրել միայն հակոտնայ ընթացքը՝ առանց կանխուածութեան խնդիրը շարժելու (ՀԱ. 1906, Ապրիլ 122 ա):

ցեխադարեան Եղիշէն ոսկեղարեան Մակարայեցւոց գրքերի հետ, նրա համար զարմանալի չի լինել այն, ինչ որ տեսանք արդէն մեր համեմատութիւնների վրայից, ըստ որում Եղիշէի եւ Մակարայեցւոց գրքերի առնչութիւնն աւելի հարազատ, կապն աւելի մեծ է քան թէ Բիւզանդի եւ Կորիւնի կամ Բիւզանդի եւ Ագաթանգեղոսի կապը: Թող այդ. մենք ձեռքի տակ ունինք Կորիւնի եւ նրա ենթագրեալ թարգմանութիւնների միայն 624 նման եւ նոյն ասուածիւնների ցանկը Նորայրի աշխատութեամբ. եւ չունինք, Նորայրին իր ենթագրութեան մէջ ստոյգ ձանաչելու համար, Կորիւնի եւ նրա ենթագրեալ թարգմանութիւնների ցեխադարեան մատենագրութեան հետ ունեցած նոյնութիւնների եւ նմանութիւնների ցանկը, երբ կը կատարուի այդ աշխատութիւնը, Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի, Եւթաղի եւ Մակարայեցւոց գրքերի Կորիւնի թարգմանութիւնը լինելու հարցն այն ժամանակ միայն կարելի է սպառուած համարել: Խառն՝ ոսկեղարեան եւ ցեխադարեան ասուածիւնների անտարբեր կիրառումը մեկնելու համար շատ նշանաւոր է Ղազարի մի ցուցումը, առանց որի մեր ենթագրութիւնը պարագայ պիտի նկատուէր: Տգէտ արեղաները Ղազարին մեղադրում էին ի միջի այլոց նաեւ նրա համար, որ եկեղեցում պաշտօն կատարելու ժամանակ նա գրքին չէր նայում, անգիր եւ վարժ ասում անցնում էր, իսկ արեղաները, չը կարողանալով հետեւել նրան, կարծում էին թէ Ղազար իրե-

նից է շարադրում. այդպիսի բամբասանքներին Ղազար այսպէս է պատասխանում. Սաղմոսը պէտք է «պաշտել» եւ ոչ թէ «միշտ զգիրսն ի ձեռին ունելով՝ խօսել զայլայլս իբրեւ զբան-դագուշեալս»։ «Իսկ մեր երանելի վարդապետին, կցում է Ղազար իր ասածին, զամենայն զկտակարանս եկեղեցւոյ երիցս եւ չորիցս ուսուցեալ մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած գրոցն՝ համարս պահանջէին ի մէնջ զնոյնս եւ իբրեւ գրաւթի Սաղմոսն պաշտել մեզ հարկաւորէին։ Իսկ այժմ յովովք ի լիբբ մախողաց՝ եւ զանուանս անգամ... եկեղեցական գրենոյ հաղիւ կարեն գիտել. եւ նստեալք առ միմեանս՝ լու ի լու այլոցն զինչպէտս խօսին (Տփղ. 1904, 201)։ Այսպիսի անգիր պաշտօնները իրենց պատմագրութեան, թարգմանութեան եւ խմբագրութեան ժամանակ ոչ միայն կուրօրէն, այլեւ առանձին եռանդով աշխատում էին վերարտադրել Ս. Գրքի ոսկեդարեան ոճը, ասութիւնները եւ մատենագրական ձեւերը՝ կից իրենց անհատական, տեղի եւ ժամանակի թելադրած առանձնայատուկ ոճաբանութեան։ Այդ հանգամանքի հանդէպ անուշադիր լինել եւ ոսկեդարեան շրջանի մատենագիր, թարգմանութիւն եւ խմբագիր կարծել Կորիւնին, Փաւստոսին եւ ուրիշներին հէնց միայն նրա համար որ հինգ մատենագրութեան մէջ 624 նման ասութիւններ կան քիչ է եւ վաղաժամ, ընդհակառակն՝ անխուսափելի է որ Ս. Գրքի անգիր սերտուելու դարերում հայ Մակարէի գործերը հրէայ Մա-

կարէի նկարագրի կրկնութիւնը չունենար, իսկ հայ մատենագրութեան խմբագրական նշխարները՝ հրէայ եւ յոյն պատմաբանների ոճն ու պատկերը։

Այստեղ մենք աւելացրինք յոյն, որովհետեւ բացի Բ. Մակարայեցւոց գրքի Բ. գլխից, խմբագրական աշխատութիւնների ժամանակ մեր նախնիք աչքի առաջ օրինակ են ունեցել Եւսեբիոսի եկեղեցական Պատմութիւնը եւ Քրիստոսի կոնը. նրանից է անցել Խորենացուն, Փաւստոսին եւ Սեբէոսին «Ժամանակագիր կանոնք Մատենից» արտայայտութիւնը։ Ղազարին ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն հայոց անցի (պրակ բ)։ Բացի այդ Փաւստոսի Զ. դպրութեան վերնագրի մէջ «մնացուածք բանից ի ծայրէ», եւ Եղիշէի ութերորդ Յեղանակի ճակատի «Արտաքոյ եօթն Յեղանակին Ութերորդ» դարձուածները Փաւստոսի Զ. դպրութեան եւ Եղիշէի Ութերորդ Յեղանակի հետ միասին յետին խմբագրութեան կցկցումն են — հետեւողութեամբ Եւսեբիոսի, որ թ. դպրութեան կցում է այս — «Միանգամայն եւ աղօթիւք քովք, երանելիդ Պաւլինէ, զտաներորդ գիրս ի վերայ այլոց գրոցս պատմութեան Եկեղեցւոյ յաւելցուք զնել, ի քո անուն ընծայելով, իբրեւ կնիք ողջոյն գործոյս զքեզ հռչակեսցուք» (էջ 717, 1877, ճարեանի թարգ.) բացի այդ՝ Փաւստոսի խմբագրողը Եւսեբիոսի նման պատմութիւնը ցանկացել է սկսել Թագէտոյից։ Ե. Գպր. 22 գլխի (հմտ. նաեւ Զ. 21) հին

Թարգմ. «Թէ որ եպիսկոպոսք երեւելիք էին ընդ այն ժամանակս», նոր Թարգմ. «Թէ ոչք ի ժամանակին կային եպիսկոպոսք անուանիք», վերնագիրը Փաւստոսի խմբագրողը ցրել է Ջ դպր. Բ գլխի ճակատին՝ «Յաղագս եպիսկոպոսացն, որ երեւելիք էին յայնմ ժամանակի ի մասինն յաշխարհին խոսրովու եւայն»:

Յայժմ նկատուած աղբումները եւ փոխառութիւնները օրինակները սոսկ խմբագրական գործունէութեան վկան են. բայց կան նրանցից այնպիսիներն եւս, որոնք ցոյց են տալիս նաեւ խմբագրութեան կամ աղաւաղելու նպատակը. մինչդեռ շատ անգամ աղբիւր յիշատակարան անարգուած է լինում Թէ պատմական անձնութեամբ եւ Թէ աղբային-եկեղեցական արժանապատուութեան դէմ մտքեր տարածելով, ընդհակառակն խմբագրողը հարկաւոր է զգում այդպիսի յիշատակարաններից օգտուիլ եւ սրբագրում ու աղաւաղում է այն. խմբագրուում են աննշան յիշատակարաններն ու բազմաթիւ մատենագրական անյայտ հեղինակի երկեր եւ յայտնիներից անգամ, չը ճանաչուելու համար շրջում են պարագաները եւ նոր բնոյթ են ստանում աւանդութիւնները: Իսկ եթէ պատահեց, որ խմբագրողը կարողացաւ աղբային պատմութիւնը շրջանների եւ հատորների բաժանել եւ սկզբից մինչեւ կատարածը անթերի պատմել, այն ժամանակ շատ աննշան փոքրիկ երկեր եւ յիշատակարաններ, որոնք խմբագրողի ձեռքին աղբիւր են եղած, անգոս-

նուում, մոռացուում եւ անհետանում են խմբագրողի հեղինակաւոր եւ ամենալի աշխատութեան շնորհիւ եւ հազիւ հազ կասկածի են ենթարկուում միայն աննշան երկերը խմբագրողի կեղծիքները. մեծ աշխատութիւնները ապրում են եւ ընդհանուր ընդունելութիւն գտնում: Էջմիածնի Թիւ 94 (Գ) ձեռագիրը ժողովածու է հին մատենագրութեան գրքերի համառօտ բովանդակութեան, քաղուածների, հեղինակների մասին ծանօթութեան եւ այլեւայլ պիտանի տեղեկութիւններ¹ է բովանդակում ժամանակի, չափի, թիւիսմի եւայն մասին. էջ 113բ լուսանցքում տարբեր ձեռքով եւ թանաքով գրուած է մի բողոք ոչ-մեծ յիշատակարանները կեղծելու դէմ՝ «Այլ եւ յանդրդնեցան ոմանք յինքեանս վերնագիրս առնելով եւ զդէմս եւ զկարգս սաղմոսաց այլնգայլոյ ասեն, զորոց ես շնորհութիւն նոցա ընդ հերձուածողս դնեմ»: Այս բողոքը էջ 113ա—113բ դէմ է, ուր կարդում ենք մի փոքրիկ յիշատակարան՝ «կարգաւորութիւն ցուցակին Թէ ով կամ յորում ժամանակի արարեալ են կամ ով եւեր ի հայս՝ ասացուք սակաւութիւն վերնագրով. եւ անմիջապէս երկրորդ վերնագիրը, որին հետեւում է «կարգաւորութիւն ցուցակին». Երանելոյն Մովսէսի խորենացւոյ որ

¹ Էջ 127բ «Երկրաշափութիւն առ եփպոսոսացիս», ✠ զբաշխութիւն առ քաղդէացիս. «Թմականութիւն առ փիւնիկեցիս. Երաժշտութիւն առ Թրակացիս», Հմտ. Խորեն. Ա. բ:

է գրիչ Սրբոյն Սահակայ հայոց հայրապետի: Գետ ՃԺԱ ամի սրբոյն Գրիգորի սկիզբն եղեւ թարգմանութեան հայերէն գրոյս. յԲ ամի Ղուամշապհոյ առաքէ սուրբն Սահակ ի Նաղիազու քաղաքն բերել անտի զսերմ աւրհնէքն, զկալ եւ զհնձանի... Գետ ՃԺԱ ամի այս ամենայն կարգեցաւ ձեռամբ իմով Մովսիսի հրամանաւ սրբոյն Սահակի (շարունակութիւնը Գոհան Մանգուկունու եկեղեցական բարեկարգութեան մասին է, ի միջի այլոց մազղմայի եւ սկիհի գործածութեան եւայլն):

Մինչեւ այսօր դեռ չի պարզուած թէ ինչո՞ւ խորենացին իր Գ գրքի մէջ չի յիշում Փաւստոսի անունը եւ «խարդախում», աղաւաղում է նրա յիշատակարանը. ամենից արուեստագէտ խմբագրողը լինելով՝ նա կարողացել է զանազան նկատումներով մանր յիշատակարանները ի մի ձուլել, բայց նա նաեւ մեծ յիշատակարան է կերպարանափոխել անձանաչելութեան չափ եւ քաղաքական տրամադրութեան ու ֆէոդալական տոհմերի դիրքին յարմարեցրել: Արդ՝ որքան այս վերջին կէտը հասկանալի է դառնում Բագրատունի տոհմի տիրապետութեան ընդարձակ ազդեցութեամբ Բիւզանդիոնից մինչեւ Ափսաղների երկիրն ու Անին, նոյնքան անհասկանալի է Փաւստոսի մասին նրա լուծութիւն պահպանելը, բայց այդ անլուծելի գաղտնիք չէ. նրան յայտնի է Ղազարից Փաւստոսի անբարեհամբաւութիւնը. նոյն իսկ նա բառացի այդ անբարեհամբաւութիւնը կրկնում

է եւ յայտնում, որ ինքը դրուած է՝ իր աշխատութիւնը ապագայ վտանգից, կասկածից եւ անբարեհամբաւութիւնից փրկելու վիճակի մէջ. եւ հասկանալի է դառնում, թէ նա Փաւստոսի անունը ինչո՞ւ չի յիշում եւ թէ ինչո՞ւ է շրջում նրա տեղեկութիւնները եւ այլ ընդ այլոյ պատմում, «խարդախում»: Ինչ որ Ղազար գրել է Փաւստոսի դէմ, բոլորը խորենացին ամփոփել է Բ. 64 գլխում. հետաքրքիր է այն եւս, որ համեմատուող հատուածը գտնուում է Փարպեցու Բ—Ե պրակներում, այսինքն՝ նոցա մէջ, որոնք յետին խմբագրի գործն են ըստ իս («Ազգ. Մատեն», ԼԸ. 97—104): Այդ է պատճառը որ խորենացու ոճը շատ չի տարբերուում Ղազարի ոճից. իսկ երկուսի իմաստն էլ միեւնոյնն է. նոքա պախարակում են կասկածելի գրականութիւնը՝ մէկը Փաւստոսին յանուանէ յիշելով եւ պարսաւանքն ուղղելով նրա պատմութեան դէմ, միւսն առանց Փաւստոսին յիշելու, որովհետեւ ինքը նրանից օգտուում է, բայց չի ուզում իմացուի, որ օգտուել է՝ պարսաւանքից խուսափած լինելու համար: Ահա նրանց համեմատութիւնը

Ղազար Տփ. 1904, 3-4:

Խորենացի, Բ. 64:

Որում երկրորդ գրոցն Եւ այլ՝ որ ինչ կրտսեանունենդոմն պատմագիր, բագոյն ազգ, եթէ աստ եւ կոչեցեալ Փաւստոս Բու եթէ զկողմամբ Վորճէից, զանդացի. եւ վասն զի կար հաստատէ այս Տիգրան. զերցն առ ի նմանէ ի տե որք միանգամ անազգիք զիս ուրեք խորճէցն հասն էին ի վաշտս եւ անձամբ

(Lmqwr.)

Բնօրինակը չի պահպանվում։
Դրանով, որպես առաջնություն
հանգանակվում է, Ազա-
թանգեղոսն իրենցելով, յեր-
կուացեալ Հարկաւորին չա-
սել զայնպիսի տաղաւոր
հարգանքս Բնօրինակացւոյ
ուսելով։... Արդ յայնպի-
սումն քաղաքի եւ ի մէջ
այնչափ բազմութեանն ու-
սելոյ վարժեալ այրն Փաւս-
տոս այնպիսի ինչ արդեօք
անհաճոյս յօղաց բանսկար-
դէր ի պատմութեան իւ-
րում։ Բաւ եւ մի լիցի։
Ուստի եւ տհաւորութի եւ
համարաւորութեան հար-
ձեռնութիւնս ասեմ, թէ
գուցե այլ ոք յանդուգն
եւ անհրաժանգ բանիւ
լրբաբար ձեռն արկեալ
յիւրն՝ գրեաց զինչ պէտս
բատ կամի, եւ կամ զի ու-
րուք նկարեալ՝ զկպողս՝
այլաբանեալ Գաւառ, եւ
անուամբ Փաւստոսին զիւ-
րոյ յանդգնութեանն սխա-
լանս համարեցաւ ծածկել-
եւ այն յայտնի ցուցանի
ամենայն հայցողաց. քանզի
են ոմանք ի Յոյս, այլ
մանաւանդ առաւել յԱթո-

(Խորհնացի.)

երեւելիք, եւ վասն նորա
փրկութեան պատերազմաւ
ընդ Յոյսն, որք ի Կորնթեց
եւ որք ի մերմէ կողմանէս,
զյառաջագուռնից ասացելոց
մտաւորաց վճենից եւ
զարմից հայկազանց, ոմանք
ի յեկաց: Զոր ոչ անուամբ
պատմեսցուք. է ինչ՝ որ
վասն աշխատութեան ի
վաստակիլն խոյս տալով,
եւ է ինչ՝ որ վասն յայտնի
ոչ լինելոյ մեզ. երրորդ, զի
եւ անհապարտախնէ Բաղ-
ճայ՝ Կորնթեի Ներքս քէն Ընդ-
բնաւն անցանիւ: Եւ այսու-
րիկ աղագաւ՝ ոչ ինչ վասն
այնց ազգաց, որք ի վերջ-
նոյն Տիգրանայ կարգեցան,
ճառեսցուք, թէ եւ բա-
զում անգամ վասն այսր
ի մէջդ աղերսիցես. այլ
միայն զորս հաւաստի գի-
տեմք զլինխն: Զի որչափ
էր հնար, փախեաք յաւե-
լորդ եւ ի պաճուճեալ բա-
նից, եւ որ ինչ յանհա-
ւաստին հայեր բանն եւ
մտածութիւնն. վայն զհետ-
երթալով ըստ կարողու-
թեան՝ որ ինչ այլուստ եւ
կամ ի մէնջ՝ զարդարոյն

(Zawqar.)

(Խորեհնացի.)

բիւս բազումք սարկեցին
գաւ յայսպիսի յայրատու-
թիւնս արք տղէտք եւ
յանդգունք գրեցին յին-
քեանց ճառս ընդունայնս
եւ անպիտաբանս եւ խառ-
նեալ եղին ի գիրս գիտուն
մտալաց։ Ելլ ընտրող մտաց
յառնալի յայսնապես գիտ-
նոցն բանք եւ անմտացն
չաղիպագիտութիւնք։

եւ զգնարոյի: Չնդն եւ
աստանօր պատրաստելով,
արգելում զընթաց բանից
յաւ պարահնէն է ու զնշ
հասարակեանն է ներքո ու
նէլ ակարիկէ կարծիս: Իւ
զքեզ, որպէս բաղում ան
գամ, եւ այժմ աղաչեմ,
մի՛ յաւերթողն հարկաւո
րել զմեզ. եւ սակաւ եւ
կամ յողով բանիւք՝ զմեծ
եւ զհաւաստի բովանդակ
աշխատութիւնս մեր՝ ընդ
վայր եւ աւերորդ ցոյցանեա
լով ինչոք: Ղի նմանագոյնս
որպէս ինձ՝ եւ քեզ գործէ
մարանն:

Բաց ի իմաստի եւ ոճի համեմատուող
ասութիւններից եւ երկու խմբագրողների միա-
տեսակ դրդիչներից ու նպատակից, այդ հա-
տուածներից իւրաքանչիւրը տարբեր առարկա-
ներով միեւնոյն հարցն են շարժում. Ղաղարի
խմբագրողը պնդում է որ փաւստոսի մէջ մուտք
են գտել զինչ պէտտ, այլաբանեալ շաղկաղ-
փութիւններ, բանք ինչ ոչ յարմարք եւ դի-
պողք, որոնք ընդհանուր իմաստ ունին եւ միայն
ենթադրութեամբ կարող են վերաբերուիլ թէ
Դանիէլի հակառակորայարգական այսինքն
պատկերամարտութեան շրջանի բառով՝ հակա-
հեթանոսական ցանկութեան, Յոհան եպիսկո-
պոսի ընչասիրութեան, Զաւէնի պճնասիրու-
թեան եւ դաւանաբանական այնպիսի խնդիր-

¹ Եւ ոչ թէ «անկարեալ», հմետ, փաւստոս նախա-
դիտելի «Դրոշմեալ նկարեցի», իւրաքանչիւր գլխովը:

ների մանաւանդ, որոնց փաւստոսի խմբագրողը խիստ վարպետօրէն անցրել է իր տողերի մէջ, ուստի եւ մեզ համար անզգալի են մնում, մինչդեռ հին դարերում գրուածքի էական մասերն էին կազմում, խնդիրներ, որոնք մենք եւս չենք յարուցանում որովհետեւ 1—2 գլուխներից չեն բխում, այլ կապուած են միւս հատուածներին եւ գլուխների բնագրական ստուգութեան աշխատանքի հետ: Խորենացին նկատի ունի միայն ֆէոդալական, տոհմաբանական իրաւունքը եւ ոչ թէ դաւանական, նա այդ ուղղակի ասում է համեմատուող հատուածի մէջ:

Մենք չենք շարունակում փաւստոսի առաջին գլխի մասին մնացած հարցերը՝ նրանց ընդարձակութեան պատճառով թէ ինչու, երբ, ինչ դրդիչներով են կազմուած առաջին գլուխը, իբրեւ յառաջաբան, Գ. դպրութիւնը իբրեւ միջին պատմութեան բովանդակութիւն, դպրութիւնների դասաւորութիւնը եւ առհասարակ այն բոլոր երեւոյթները, որոնք կապուած են ծագմամբ այդպիսի մի խմբագրութեան (= կեղծարարութեան) հետ: Միայն կ'ասենք, որ արդարեւ արդարացի են Հ. Գ. Մէնէվիչեան եւ Ֆր. Մուրատ՝ այդ առաջին գլխի աղաւաղման ենթագրութեամբ, որը կատարուել է ըստ իս ԴՁ1 թուից յետոյ:

Բայց այնուամենայնիւ յիշածներից արդէն երեւաց մեր կարծիքը փաւստոսի պատմութեան խմբագրութեան մասին, որով եւ մասամբ կատարած ենք լինում մեր խոստման գէթ չնչին

մասը: Վերելի հարցերին որքան եւ տարբեր նշանակութիւն յատկացրուի մէկ եւ միւս քննադատների կողմից, այնուամենայնիւ նրանք այն էական նշանակութիւնն ունին, որ այսուհետեւ ոչ ոք փաւստոսի այս կամ այն գլուխը քննական չէնքի կառուցման հիմքը պիտի դնի, առանց կանխապէս մատենագիտական վերլուծութեան ենթարկելու իր հիմքը՝ նրա խիստ սայթաքեցուցիչ եւ կասկածաւոր լինելովը: Միեւնոյն ժամանակ պարզուեց որ Անանունի եւ փաւստոսի զուգորդութիւնների նկատմամբ վճռական լուսաբանութիւն տալ չի կարող նրանց ոսկեդարեան լեզուի նմուշների ցանկը, այդքանով չի ժխտուում փաւստոսի իբրեւ մի ընդարձակ խմբագրութեան կաղապարի յօրինուածքը լինելը, ինչպէս չի ժխտուում Եղեշի ցիխագորեան ծագումը իր նոյնատեսակ եւ դեռ աւելի կապով Մակարայեցոց գրքերի՝ իբրեւ ոսկեդարեան թարգմանութեան հետ: Եւս առաւել այդ նմուշների առաջնորդութեամբ անհնար է որեւէ եզրակացութեան յանգել նախամետրոպեան շրջանի մատենագրութեան մասին:

Սակայն Հ. Մատիկեանի նկատած լեզուագիտական եւ պատմագիտական զուգորդութիւնների շարքը, որ խիստ յաջող եւ ակնյայտի է, միայն այն են վկայում, որ Անանունի ծագումը եւ փաւստոսի խմբագրութիւնը ժամանակով համապատասխանում են իրար. այս մէկ պարագան կազմում է փաւստոսի առեղծուածի նկատմամբ Հ. Մատիկեանի աշխատու-

Թեան դրական կողմը, որ իր տեսակում չունի նմանը մինչեւ այժմ: Կրա ընդարձակումն նոյն ոգով կը բաղձանք մենք, եթէ Անանունի անձնաւորութիւնը, իբրեւ խորհրդաւոր հարցի շարժուցիչ մի կողմը, խանգարող չը հանդիսանայ իրեն՝ ի հարկէ:

Մենք թէ Հ. Մատիկեանի գտած եւ թէ հնարաւորապէս գտնուելիք ամէն լեզուագիտական զուգորդութիւն բացատրում ենք այսպէս: Անանունի ոսկեգարեան կոչուած հատուածները բոլորը ժողովրդական վէպի մասեր են, ուստի նրանց գրի առնուիլը որ դարում եւ կատարուած լինի՝ դարձեալ նրանք պահպանած կը լինեն իրենց մէջ ոսկեգարեան մաքրարիւնութեան որոշ պատկերը: Հէնց միայն այդ հանգամանքը զգաստացուցիչ է թիւրիմացութեան մէջ ընկնելուց Անանունի խնդրի առիթով:

Այժմ դառնանք Անանունի առեղծուածին, որը մենք կը լուսաբանենք Հ. Մատիկեանի եղբակացութեան հակառակ:

Գ.

Անանուն = կեղծ Մեքհոս:

Ա. Սիմէոն Ապարանցի — օրինակը:

Անանունին գտնել ցանկացող քննադատներին եւ ոչ մէկը չի շահեցրել դրա համար անհրաժեշտ մի տեղեկութիւն, որ պահել է

Սիմէոն Ապարանցին՝ Մամիկոնեան եւ Պահլաւունի տոհմերի ոտանաւոր պատմութեան մէջ (հրատ. Էջմիածին 1870, էջ 7—33): Անանունի ներկայ ծաւալը եւ բաժանումները Սիմէոն Ապարանցու օրինակում ոչ միայն բացակայում էին, այլ նաեւ Անանունը վերագրուած էր ոչ թէ Սեբէոսին, այլ Ղազար Փարպեցուն, եւ կցուած էր Ղազարի Պատմութեան՝ իբրեւ «Առաջին ճառ»:

Այս տեղեկութիւնը կարելոր է շատ կողմերով, չը նայած որ անուշադիր է թողնուած մինչեւ այժմ: Ճիշդ է՝ դրանով Անանունի հարցը չի սպառուում, բայց լուսաբանուում է կեղծ-Սեբէոսի խնդիրը. բացի այդ՝ փաւստոսի եւ առհասարակ Ե դարից հռչակուած մեր պատմիչների — Ղազարի, Եղիշէի եւ Խորենացու — խմբագրութիւնների պատմութիւնը հարստանում է «Անանուն, Սեբէոս, Ղազար» անունների տակ կորած կեղծարար հեղինակով: Կեղծիքի ժամանակը, տեղեկները, աղբիւրը եւ եղանակը լուսաբանուում են այնքան հանգամանորէն, որ երբեք մեր քննութեան նիւթը պիտի դառնար այդ կեղծիքը՝ իբրեւ փաւստոսի խմբագրութեան ժամանակակից գրականութեան մի նշխար, որին խոստացել էինք դառնալ Ազգ. Մատեն. ԼԸ. 8: Հ. Ա. Մատիկեանի յարուցած հարցի առիթով այստեղ ենք կատարում այդ խոստման մի մասը. նախ եւ առաջ ցոյց կը տանք Անանունի = Ղազարի միջնադարեան ծաւալն ու դիրքը՝ համաձայն Սիմէոն Ապարան-

ցու տեղեկութիւնների, եւ ապա կը քննենք այն բոլոր խնդիրները, որոնք ծագում են այս նշանաւոր կեղծիքից:

Սիմէոն Ապարանցին «Ղաղարի առաջին ճառին» է դիմել, որովհետեւ իրա նպատակն էր ոչ թէ յայտնի պատմական երկերի կրկնութիւնը տալ, այլ ընդհակառակն յայտնի երկերի հակառակ աւանդող բոլոր տեղեկութիւնները ի մի ժողովել. այդպէս հակառակ էր խորենացուն Ղաղարի «Առաջին ճառը», որը Սիմէոն Ապարանցու դարում եւ այնուհետեւ քիչ էր տարածուած, ինչպէս այսօրուայ ձեռագրերի սղութիւնն էլ այդ ցոյց է տալիս.

Սիմէոն Ապարանցին այդ ուղղակի ասում է այս տողերի մէջ

Ձհակառակողսն մտածեալ
Զորովնացանսն խոկացեալ
Այն որ Ղաղարն կոչեցեալ
Ի Մովսէսին կարգն սկսեալ
Եւ զմնացեալսն վիպասանեալ:

Էջ 7, 8.

Ահա այդպէս՝ Սիմ. Ապարանցին ջրհեղեղ շրջանի համար խորենացուց օգտուելուց յետոյ, համառօտում է Ղաղարի Առաջին ճառը՝ իբր հակոտնեայ խորենացու, այսինքն բանաբաղում է մեղ յայտնի Անանունի բովանդակութիւնը. Հարցերը եւ կարգը, որով Սիմ. Ապարանցին յիշում է Ղաղարի Առաջին ճառի բովանդակութիւնը, նոյն են, ինչոր արդի Անա-

նունն ունի. նա յիշում է 1. Մծուրնացի Մար-Աբայի մատեանը, 2. Ագաթանդեղոսին, 3. Հինգ թագաւորներին, 4. Բէլի եւ Հայկի աւանդութիւնը, 5. Աւանդութիւնը մինչեւ Արա նահապետը, 6. Շամիրամին, 7. Սենեքերիմին, 8. Հինգ թագաւորներին եւ Փառնաւազի մահը Բաբելոնում, 9. Արամի պատմութիւնը, 10. Վահէին եւ Աղեք. Մակեդոնացուն, 11. Պարթեւաց զօրանալը, 12. Վաղարշակին, 13. Բագարատին, 14. Հայ արշակունիներին, 15. Մամիկոնեանների ծագումը, 16. Մահմէտի եւ Ճենքակուրի ընդհարումը, 17. Մարսեակի սերունդը, 18. Հայաստանի բաժանուիլը Պարսից եւ Յուսաց մէջ եւ այնուհետեւ այն բոլորը, ինչ որ գտնում ենք այսօր Ղաղարի Ա, Բ եւ Գ դրուագների մէջ:

Թէպէտ այս հարցերի բովանդակութիւնը՝ համեմատութեամբ արդի Անանունի նոյն է եւ կասկած չը կայ որ Ապարանցին Ղաղարի Ա. ճառ ասելով հասկանում է այսօրուայ Կեղծ-Սեւրէոսի երկը, սակայն մի քանի անգամ Սիմ. Ապարանցի համառօտութիւնը չի համապատասխանում արդի Անանունին եւ կարող է կարծուել հակառակը. բարեբախտաբար հէնց այդ դէպքերն են կարեւորը, որովհետեւ ամէն անգամ Սիմ. Ապարանցին մատենագրական ցուցումն է անում անհամաձայնութիւնների վերաբերեալ, հաստատելով որ իր յիշած «Ղաղարի Ա. ճառը» արդի Անանունն է:

Քննենք այդ դէպքերը:

Առաջին. վերոյիշեալ հարցերից Գրգը եւ 10րդը — Արամի պատմութիւնը եւ Վահէի մահը — արդի Անանուն չունի եւ Սիմ. Ապարանցու օրինակում եւս չը կային այդ կէտերը. ուստի նա խորենացուց քաղելով այդ հարցերը, կանխաւ ծանօթացրել է, որ «Ղազարի Ա ճառը» (= Անանունը) չունի այդ հարցերը: Ահա նրա տողերը.

Արդ յառաջինն (խորենացոյն) կարգ դարձեալ
Իմ Սիմոնի որ զայս ոգեալ,
Զի պատմութիւնս (Ղազարայ) է վերջոտնեալ
Զհայկազանցն անգիտացեալ
Եւ նորագոյն իմն սկսեալ
Զքետուրածինս ազգաբանեալ:

Այսօրուայ Անանունի հետ համեմատելով Ապարանցու քաղուածքը, արդարեւ երեւում է, որ Անանուն չունի Արամի եւ Վահէի մասին որեւէ յիշատակութիւն, այլ քետուրածին պարթեւների զօրանալը նա տարբեր կերպով, «նորագոյն իմն» է կապում Փառնաւազի Բաբելոնում մեռնելու աւանդութեան հետ:

Ղազարի թէ՛ այս պակասը եւ թէ՛ առհասարակ խորենացուն հակոտնեայ ընթացքը Ապարանցու համար առիթ էին անհանգստանալու իր աշխատութեան ապագայի նկատմամբ եւ նա երկար պատճառաբանութեամբ (էջ 21—23) արդարանում է ասելով, որ Ղազարի աղբիւրը Մարաբաս փիլիսոփան է, եւ ինքը Ղազարը իրողութիւններն ստուգելուց յետոյ է

ընդունում, մի խօսքով «անտիապատուաստ», ոչինչ չը կայ նրա ներհակ պատմութեան մէջ:

Երկրորդ. «Ղազարի Ա ճառը» հայ արշակունիների սերունդը յիշելուց յետոյ՝ Մովսէսին հակառակելով, պատմում էր Մամիկոնեան տոհմի ծագումը, անկապ դիրքով, նախարարական բազմաթիւ տոհմերի ծագումը զանց անելով: Եւ Սիմ. Ապարանցին յիշելով այդ բոլորը ընթերցողների միամտութեան համար, որպէս զի խորենացու անհամաձայնութիւնով նրանք չը խրաչեն, աւելացնում է նաեւ, որ Մամիկոնեան տոհմի ծագումը Ղազարի Ա ճառի մէջ դրուագագութեալ դիրք ունէր: Այս բոլորը տեսնում ենք նաեւ Անանունի — ինքը՝ Սեբէոսի մօտ եւ կասկած չը կայ, որ հարցը միեւնոյն մատենագրական նշխարին է վերաբերում: Ահա Սիմ. Ապարանցու ծանօթութիւնը.

Եւ այսքանիւք ոչ շատացեալ (Ղազարայ),
Այլ ի յօլովն ձեռնարկեալ,
Սերունդ ազգին զաճումն առեալ
Մինչ ի վարդանն պսակեալ:
Զորք հարիւր եւ հինգ ամ տեւեալ
ՅԱրտաշիսէ թագն բարձեալ
Ի յայս միջոցս բանս լուեալ
Ի յօլովէն գօլով կասեալ
Զի պատմագիրն (Ղազար) ոչ ախորժեալ
Զքերթողին կրկնաբանեալ

Այլ զճենազունս յիշատակեալ
 ՁԽամիկոնեանսն զեկուցեալ:
 Վասն սոցա դրուագագրեալ,
 Բայց Մովսիսի ոչ ձայնակցեալ
 Ագաթանգեղեայ դու հետեւեալ
 Այլ որ զդեսպանս ճենաց հարցեալ.
 Ի սոցանէ զստոյգսն ուսեալ
 Յորմէ գրով մեզ աւանդեալ
 Մամն եւ կոնակն եւն.

“Վարդան պսակեալն” եւ Մամիկոնեան տոհմի ծագման պատմութիւններն այդպէս էին շաղկապուած Ղաղարի Ա. ճառի մէջ, այսինքն՝ Արշակունեաց անկումից յետոյ երբ խօսք է եղել Վարդան սպարապետի մասին, Ղաղար այդտեղ պատմել է Մամիկոնեան տոհմի ծագումը: “Դրուագագրեալ” բառն էլ ցոյց է տալիս որ այդ հատուածը ուրոյնացած էր կամ վերնա- գրով եւ կամ սոսկ նոր գլխով: Ինչ վերաբե- րում է այդ ծանօթութեան մէջ յիշուող թուի եւ պակասող հատուածների մասին, ինչպէս է՝ Արտաշէս մանուկի յիշատակութիւնը եւ Պա- պից յետոյ մինչեւ Արտաշէս արշակունիների սերնդի մասին ակնարկը — այդ բոլորը այսօր պակասում են Անանունի մէջ. նրանց փոխարէն Պապից յետոյ արդի Անանունը յիշում է “դրուագագրեալ” դիւրով Մամիկոնեանների հատուածը, բայց նախակարգելով Խորենացու եւ Ասողիկի քաղուածքներով. այդ մասին եր- կար գրել են ուրիշները եւ մենք էլ շարունա- կութեան մէջ կը դառնանք դրան. միայն այս

Նկատենք, որ արդի Անանունի առաջին դպրու- թեան վախճանը ամփոփումն չունի՝ անկապօրէն կանգ է առնում Պապի յիշատակութեամբ եւ Սիմ. Ապարանցու քաղուածքին չի համապա- տասխանում, մինչդեռ Բ. դպրութեան մէջ Մա- միկոնեան տոհմի ծագումը բառացի նոյն է Ապա- րանցու քաղուածքի հետ. խառնակութիւնն ակնյայտնի է:

Երրորդ. Մամիկոնեանների պատմութիւնը կրճատուած է արդի Անանունի մէջ. Ղաղարի Առաջին ճառը պատմում էր այդ պատմութեան կից նաեւ ճենաց երկրի գովքը եւ ճենացոց քաջասրտութիւնից մի դէպք. այս պակասող մասերը Սիմ. Ապարանցին յիշում է առանց ծանօթութեան՝ թէ ինքն է քաղում որեւէ տեղից. եթէ ուղղակի Ղաղարի Առաջին ճառից չը լինէին այդ հատուածները, նա կը յիշէր իր աղբիւրը, ինչպէս այդ արեւ է Արամի եւ Վա- հէի պատմութեան առիթներով՝ յիշելով որ Խորենացուց է լրացնում: Այդ հատուածների նշանակութիւնը էական է եւ նրանց կրճատումն արդի Անանունի մէջ խմբագրական նշանակու- թիւն ունի, ինչպէս կը տեսնենք վերջում:

Թէ ինչով էր վերջանում Ղաղարի Առա- ջին ճառը Սիմ. Ապարանցին որոշ ցուցումն ունի. ճենացիների քաջութիւնը վկայող մի պատմու- թիւնից յետոյ, ասում է Ապարանցին, Ղաղար անկապ կերպով պատմում է քետուրածինների գաղթը Հայաստան, որ ըստ բովանդակութեան նոյն է “Ի Պամասկոսէ ասին գնացեալ զՄար-

սեակն, հատուածի հետ. արդի Անանունի մէջ Ղաղարի առաջին ճառի այդ վախճանական հատուածը գտնուում է Պարթեւների զորանալու պատմութեան սկզբում. այս փոփոխութիւնն էլ վերջին խմբագրութեան ժամանակ է կատարուել, որովհետեւ Ղաղարի առաջին ճառի մէջ յիշեալ հատուածը անկապ եւ անմիտ նշանակութիւն ունէր նախորդի համեմատութեամբ. ահա Ապարանցու տողերն այդ մասին.

Չայս ամենայն մեղ ծանուցեալ
(ճենաց մասին),

Եւ զո՞ք բանին առ այլս փոխեալ

ՁԽարսակէ սկիզբն արարեալ

Աբրահամու ընդոծին լեալ:

Ահա այդ հատուածով վերջանում էր Ղաղարի Առաջին ճառը, ասում է Ապարանցին էջ 33 եւ այնուհետեւ Բ ճառը շարունակում էր Փաւստոսի պատմութիւնը: Վերոյիշեալ տուեալներով Ղաղարի առաջին ճառը համեմատութեամբ արդի Անանունի ունէր հետեւեալ կարգով մի բովանդակութիւն.

1. Ղաղարի առաջին ճառն սկսուում էր Անանունի 1851 թ. հրատարակութեան սկսուածքով եւ շարունակուում էր մինչեւ նրա 9րդ էջը. այդ էջի «Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն» որպէս առաջիկայ, տողը վերջին նախադասութիւնն էր այդ հատուածի:

2. Դրա շարունակութիւնը Ղաղարի առաջին ճառի մէջ կազմում էր նոյն 9րդ էջի

«Ապստամբութիւն պարթեւաց, որ եղեւ ի յայս ժամանակս» վերնագիրն ու հատուածը շարունակաբար մինչեւ արդի Անանունի Ա. դպրութեան վերջը:

3. Ղաղարի առաջին ճառի մէջ այդտեղ՝ այսինքն արդի առաջին դպրութեան վերջում յիշուում էր Արշակունեաց սերնդի աճումը մինչեւ Արտաշէսից թագի բարձուիլը եւ իշխանութեան ղեկը պսակեալ Վարդանին անցնիլը: Արդի Անանունի մէջ այդ մասը չը կայ եւ Արշակունեաց սերնդի աճումը դադարում է Պապի յիշատակութեամբ:

4. Վարդանի իբրեւ իշխանութիւնը ղեկավարող սպարապետի անուան կցուած էր նրա տոհմի, այն է՝ Մամիկոնեանների ծագումը «Դրուագագրեալ», դիրքով. արդի Անանունի Բ. դպրութեան ծանօթ հատուածն է այդ մասը սկսած այս տողից «Եւ յետ նորա (Վարդանայ) պայազատք նորին զնոյն ձեւ աւրինագրին զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց ղնեղութիւնն, քանզի ոչ են սղքա որդիք ազգածինն Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի ճենաստանէ» մինչեւ էջ 30 եւ վերջանում էր «Յայսմանէ այն է սպարապետն» տողով:

5. Մամիկոնեան տոհմի ծագման պատմութիւնը Ղաղարի Առաջին ճառի մէջ աւելի երկար էր քան արդի Անանունի մէջ է. երկու մեծ հատուած կար այնտեղ, մէկի մէջ արուած էր ճենաց երկրի բնական հարստութեան գովքը, իսկ միւսի մէջ պատմուած էր ճենացիների

քաջութեան մի օրինակը: Այս հատուածները քաղուածք էին խորենացու աղբիւրից եւ Ղեւոնդ պատմիչից, կամ նրա աղբիւրից. նրանց մասին խօսք կը լինի յետոյ:

6. Ղազարի առաջին ճառի մէջ ճենացիների քաջութիւնը պատմող հատուածին անկապօրէն կցուած էր քետուրածիներին գաղթը Հայաստան, այսինքն՝ այն հատուածը, որը արդի Անանունի մէջ սկսուում է էջ 9 «Ի Դամասկոսէ ասեն գնացեալ զՄարսիակն» տողով, եւ որը նոյն ծաւալն ունէր, ինչ որ արդի Անանուն ունի, մինչեւ «Ապստամբութիւն Պարթեւաց, որ եղեւ ի յայս ժամանակ» վերնագիրը:

Ապարանցու օրինակի մէջ Ղազարի առաջին ճառը վերջանում էր քետուրածիների գաղթի պատմութեամբ, եւ նա չունէր արդի Անանունի Բ. դպրութեան այն հատուածները, որոնք Մամիկոնեանների հատուածից առաջ եւ յետոյ են, այն է Պարթեւների պատմութիւնը կրկնաբար եւ համաժամանակեայ ցանկերը:

Այս բոլորից յետոյ ամենից առաջ պէտք է ստուգել Ապարանցու ցուցումների արժանահաւատութեան Հափը, որ կասկածից դուրս է մեր կարծիքով: Ճիշդ է, չի գտնուած «Ղազարի առաջին ճառը» բովանդակող մի ձեռագիր Ապարանցու ցուցումների ստուերագծած պատկերով, բայց երեք կերպ կարող ենք վստահել Ապարանցու խօսքերին եւ «Ղազարի առաջին ճառի» քաղուածքի թէ հաւատարմութիւնը եւ

թէ հատուածների հետեւողական կարգը ճշմարիտ ընդունել:

Դախ՝ առձեռն ունինք Ղազարի պատմութիւնը, որը Ապարանցին շարունակել է համառօտել ոտանաւորով՝ սկսած Արշակի յունաց բաժինը գաղթելուց մինչեւ Թոհան Մանգակունու յայտնի ճառը Դունի եկեղեցում՝ Վահանի մարդպանութեան առիթով (Սիմ. Ապար. էջ 34—72): Համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ղազարի ոճակարգը Ապարանցին անշեղ պահել է, ոչ մի անգամ հատուածները չի տեղափոխել, չի դանց արել որեւէ պատմական նշանաւոր ամբողջութիւն, ոչ մի անգամ Եղեշի օգնութեան չի դիմել լրացնելու, «ուղղելու» եւ ոճաբանութեան համար¹:

Երկրորդ՝ Ապարանցու հարազատ եւ հաւատարիմ ընթացքի ու վարմունքի ամենալաւ վկաներն են այն երկար ու բարակ մատենագրական ծանօթութիւնները, որ նա անում է մերթ Ղազարի Ա ճառի մէջ հատուածների անկապութեան, մերթ պատմահօր հակոտնեայ ընթացքի, մերթ պակասող բայց էական պատմական շրջանների մասին, ծանօթութիւններ, որոնք ապա ինքը հեղինակը լրացնում է յիշելով աղբիւրը: Սակայն Ապարանցու ճշմարտախօսութեան համար ամենազօրաւոր ապացոյց-

1 Իրեւ եղակի բացառութիւն նկատում է մի անգամ Ապարանցու համառօտութեան եւ Ղազարի պատմութեան օտարութիւնը. այն է Մ. խորենացու եւ Դաւիթ Անյաղթի յայտնի աւանդութիւնը Թեոդոսուպոլիսի վերաշինութեան մասին, որ Ղազար չունի:

ները պահուած են արդի Անանունի մէջ, որով եւ միանգամայն խնդրի այս մասը սպառուած է: Արդի Անանունի՝ համեմատութեամբ Ղազարի Ա ճառի տեղափոխուած եւ համառոտուած հատուածները ստեղծել են անկապ, կեղծ դրուածիւն եւ անիմաստ ոճակարգութիւն. երբ այդպիսի հատուածներն իրենց տեղէն ենք կարդում՝ Ղազարի Ա ճառի (= Սիմ. Ապարանցու) համաձայն, չքանում են խանգարման ամէն տեսակ հետքերը: Այսպէս՝ Ղազարի Ա ճառի վերջում գտնուած էր Մարտեանի գաղթը պատմող «Ի Դամասկոսէ ասեն գնացեալ» հատուածը, որը չիմայ Անանունի մօտ կեղծ դիրք ունի այնպէս, որ իրար շարունակութիւն կազմող հատուածների մէջ արհեստական անջըպետ է հանդիսանում, որովհետեւ նրան կանխող եւ հետեւող հատուածները իմաստով կապուած են իրար հետ: Ահա այդ հատուածների մերձեցրած պատկերը, ուր փակագծերի բազմակէտը նշանակում է դուրս ձգուելու արժանի «Ի Դամասկոսէն» հատուածը:

«Եւ ծառայեցին Մակեդոնացւոց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց եւ Մակեդոնացւոց եւ ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն: Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակադիրն այդպէս, որպէս առաջիկայ [․․․] Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղեւ ի յայս ժամանակի: Եւ եղեւ յետ մահուանն Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, ծառայեցին Պարթեւք Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ, եւայլն:

Այսպիսի եւ աւելի կոպիտ անջըպետ է ստեղծել Անանունի հատուածների մէջ Մամիկոնեանների հատուածը, որը դուրս ձգելուց յետոյ պահուած է կապը խորենացուց եւ Ասողիկից առած հատուածների մէջ:

«Արտաւան՝ ամս ԼԶ: Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ, եւարձ զտէրութիւնն Պահլաւաց¹ սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլագելիոս Պտղոմէոսի կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս նժէ: Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ զամենայն արիս եւ զանարիս եւ զբազումս ի նոյն ազգէ թագաւորութեանն Պարթեւաց եւ Պահլաւաց՝ թագաւորէ ինքն² [․․․]: Եւ եղեւ յետ մահուանն Արտեւանայ՝ որդւոյ Վաղարշու արքային Պարթեւաց թագաւորեաց Արտաշիր որդի Սասանայ միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բաբելացւոց եւ Ասորւոց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Պարթեւաց ամս Ծ. եւայլն:

Երրորդ. Մամիկոնեանների հատուածը վերջանում է մի տողով, որը մինչեւ այսօր չի հասկացուած եւ որը Հ. Ա. Մատիկեանին չին է երեւցել (Անանուն կամ կեղծ-Սերէոս,

¹ Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթեւաց (Խոր. Բ. կթ):

² Յայսմ ժամանակի սպանանէ Արտաշիր որդի Սասանայ զԱրտաւան Պարսից արքայ եւ թագաւորէ ինքն. Ասողիկ Ա. 4, էջ 51. Պարբ. 1885:

էջ 54): Ղազարի Ա ճառի մէջ Մամիկոնեան-
ների հատուածից առաջ յիշուած էին հայ Ար-
շակունիներից թագի բարձուիլը եւ Վարդան
պսակեալի գործերը. այդ առիթով ահա Վար-
դանի տոհմական ծագումը հետեւում էր դրան
Ղազարի Ա ճառի մէջ. յետոյ կրկին ծագ-
ման պատմութիւնը փակուում էր «յայտմանէ
այն է սպարապետն» նախադասութիւնով,
ուր յիշուում է Վարդան պսակեալը, սպա-
րապետը:

Ամփոփելով մինչեւ այժմ մեր ասածները
Անանունի մասին, գալիս ենք այն եղբակացու-
թեան, որ Սիմ. Ապարանցուց յետոյ՝ վերջին
երեք դարերում Անանունը խմբագրուել է այն-
պէս, որ նրա հատուածները տեղափոխուած են,
նոր մասեր են կցուած նրան եւ ինչ ինչ մասեր
նրանից դուրս են ձգուած: Նախ քան Ապա-
րանցին՝ Անանունը յանուանէ Ղազարի պատ-
մութեան առաջին մասն էր, իսկ Ապարանցուց
յետոյ նա դարձաւ Սերէոսի պատմութեան
սկիզբը: Իցի՛ւ թէ գտնուէր Ապարանցու ձեռ-
քում եղած Ղազարի պատմութեան ձեռագիրը,
ուր Ա ճառի մէջ պատմուած էին սոսկ եւ-
եթ երեք գաղթի՝ բարեւական, հրէական եւ
ճննական, եւ չորս տոհմի ծագման՝ Հայկազեան,
Բագրատունի, Արշակունի եւ Մամիկոնեան
պատմութիւնները. ապա վճռականապէս (իսկ
արդեանս միջնորդապէս՝ Ապարանցու ցուցմամբ)
պիտի հաստատուէր հանգուցեալ Գր. Խալա-
թեանի ենթադրութիւնը թէ Անանունի Բ մասը՝

մասամբ տարբեր հեղինակի գործ է, եւ միան-
գամայն ապարդիւն պիտի նկատուէր Սերէոսին
եւ Անանունին միացնելու փորձը՝ ինչպէս որ
նկատուած իսկ է վաղուց Պ. Ստ. Մալխասեանի
գործը:

Մեր այս եղբակացութիւնը համամիտ է
Սերէոսի եւ Ղազարի ձեռագրերի հանգամանք-
ներին: Յայտնի է, որ Էջմիածնի թիւ 611 =
հին ցուցակի թիւ 2463 ձեռագիրը, որը բու-
վանդակում է ի թիւս այլեւայլ պատմագրերի՝
նաեւ Ղազարի եւ Սերէոսի պատմութիւնները,
գրուած է 1672 թուին Վարդան վարդապետի
կամ դիւրապետի հսկողութեամբ Բաղէշում:
Այդ ձեռագրից են ծագել 19րդ դարի կէսե-
րին Սերէոսի մի քանի ընդօրինակութիւնները.
նոյնպէս եւ Ղազար փարպեցու ձեռագրերը այդ
ձեռագրից են ընդօրինակուած (Հմմտ. Պատմա-
գիրք Հայոց՝ Ղազար փարպեցի, Յառաջաբան,
«Արարատ» 1891, էջ 148): Կը նշանակէ
Ապարանցուց յետոյ են կատարուել Ղազարի
Առաջին ճառի յապաւումը եւ Անանունի կամ
Կեղծ-Սերէոսի ստեղծուիլը իրենց այն բոլոր
փոփոխութիւններով, որոնք յիշեցինք վե-
րելում:

Այս խնդիրը միայն մի լուսաբանութեան
կարիք ունի. Սերէոսի առաջին հրատարակիչը
Միհրդատեան յիշում է մի ուրիշ ձեռագիր
եւս, բովանդակութեամբ Սերէոսի պատմութեան
եւ Յակոբ Մծբնայ հայրապետի աղօթքի, չի
ասում թէ որը առաջ եւ որը յետոյ, միայն

“կայր եւս ի միջն նորին աղօթք... Յակովբայ Մծբնացոյ:” Չեռագիրը գտնուած չէ, բայց Միհրապետեանը գրում է, “եւ գոյր ի վերջն զայս յիշատակարան.” Արդ գրեցաւ... թուին ՌԺԷ, ի սուրբ եւ տիեզերական ուխտս Մարմաշինու վանաց .. Եւ էր դրոշմեալ ի ճակատն Պատմագիրք Սերէոսի ի Հերակլն:

Մեզ թուում է թէ այս յիշատակարանը եւ ՌԺԷ թիւը Սերէոսի պատմութեան գրուած թեան չի վերաբերում, այլ նա կամ Յակոբ Հայրապետի աղօթքի գրութեան տարին է՝ յետոյ կազմի մէջ կցուած Սերէոսի պատմութեան եւ կամ ՌԺԷ սխալ ընթերցանութիւն է ՌՃԷ, եւ ահա թէ ինչու. նախ՝ Միհրապետեանը միեւնոյն այդ ձեռագիրը նկարագրելիս ասում է. “օրինակի միոյն չգոյր յիշատակարան՝ եւ էր թերի. որ էր բոլոր գրով՝ հին թուղթ բամպակեայ եւ թուի թէ ի վեշտասաներորդ դարու գրեալ իցէ:” Այս թուի թէ բառերը կամ նրա համար են, որ ՌԺԷ թուականը կցուած էր Յակոբ Հայրապետի աղօթքին միայն եւ կամ որ դժուար է եղել որոշել ՌԺԷ թէ ՌՃԷ կարգալ: Երկրորդ՝ Վիեննայի Մխիթ. Հարց, Թ. 52 ձեռագիրը եւ Թ. 86 համեմատութիւնը ունին մանրամասն յիշատակութիւն Պօղոս Վարդ. Յովնանեանից եւ Սերովբէ Պետրոսեանից գրուած 1851 եւ 1852 թուերին, այսինքն՝ Միհրապետեանի հրատարակութեան տարւում, եւ չեն յիշում մի ձեռագիր Մարմաշինում գրուած ՌԺԷ = 1568 թուին, թէ-

պէտ պիտի յիշէին՝ եթէ այդպիսինը լինէր, որովհետեւ նրանք խնամքով յիշում են յանուանէ եւ անանուն “նորոգ” օրինակների եւ տարածուած լուրերի մասին թէ Հասագիտական նպատակները դեր են խաղում կեղծելու ձեռագրերի բուն արժանիքը: Երրորդ Հ. Յ. Վ. Տաշեան Թ. 52 եւ 86 ձեռագրերի նկարագրութեան մէջ նոյնպէս առիթ չունի յիշելու “Մարմաշինու” օրինակը, միայն էլ 347բ (ցուցակ Վիենն. Մխիթ. Հարց Մատենադարանի ձեռագրերի) յիշում է կասկածով Միհրապետեանի տեղեկութիւնը ՌԺԷ թուից յիշուած ձեռագրի մասին եւ աւելացնում, բացասելով Միհրապետեանից հաղորդածը՝ ՌԺԷ թուի ձեռագիրն իր ձեռքին ունենալու մասին, որ “յիշմիածին ինքն էր ընդօրինակած:”

Այս բոլորը հարազատ է այն կասկածներին, որոնք Միհրապետեանից հրատարակութեան շուրջը դոյութիւն ունէին իւր ժամանակ. հաւաստին այն է լոկ, որ ՌՃԷԱ = 1672 թիւն է մնում ինչպէս Ղազարի նոյնպէս եւ Սերէոսի ամենահին ձեռագրի մասին. իսկ Սիմէոն Ապարանցու օրինակը աւելի հնագոյն մի ձեռագիր էր՝ “Ղազարի Առաջին ճառով:”

Գալով այն հարցին թէ որտեղից է քաղուած եւ ո՞վ է յերկրել Սերէոսի = Անանուի Բ. դպրութիւնը ուրեմն եւ թէ ո՞վ է “Ղազարի Առաջին ճառը” Սերէոսին տուել — այս խնդիրը դիւրաւ կարող էինք լուծել, եթէ հնարաւորութիւն ունենայինք իշմիածնում աշ-

խատելու, կամ եթէ խորենացու գիտնական հրատարակութիւնն ունենայինք ձեռքի տակ: Կասկած չը կայ որ Սերէոսի Բ. դպրութիւնը սկզբից մինչեւ երկանուն եւ եռանուն ժամանակագրութիւնը, մինչեւ «Եւ եղեւ յետ մահուանն Արտեանայ՝ որդւոյ Վաղարշու», հատուածը՝ բացառութեամբ Մամիկոնեան գաղթի պատմութեան, առնուած է՝ ինչպէս ուրիշները նկատել են, խորենացու եւ Ասողիկի պատմութիւններից: Գալով սինսրոնիզմ ցանկերին, պարզ է որ հին դարերի գործ համարուիլ նրանք չեն կարող, որովհետեւ միայն 11րդ դարից սկսած Հայոց մէջ սինսրոնիզմ ցանկեր են հանդէս գալիս եւ Ե դարից սկսած՝ երբ պատմական մատենագրութիւնը խանձարուրի մէջ էր, ոչ ոք չէր մտածում սինսրոնիկի մասին, այլ միայն հատակոտոր ազգային յիշատակարաններով էր լրանում ամէն պահանջ: Մի նշանաւոր սինսրոնիկ պատմութիւն ունի Աւետիս Եւդոկիացին՝ կազմած 1714 թուից, ձեռագիր է եւ անյայտ մնացած քննադատութիւնից (Ներսիսեան Դպրանոցի Թ. 26 ձեռագիրը): Յառաջաբանի մէջ նա բացատրում է, որ ուսանող սերունդը անկարող է հանդիսանող պատմութիւնը սովորել առանց սինսրոնիկի, որովհետեւ յիշատակարանները շատ են եւ յաճախ հակասական: Այդ պատճառը, որ դրդել է Աւետիս Եւդոկիացուն կազմել իր խիստ ծանր աշխատանքը, շատ նշանակալից է եւ պիտի լինի նրանց համար մանաւանդ, որոնք ենթադրում

են թէ Անանունի սինսրոնիկը Ե. դարուց կարող է լինել: Հնարաւոր է ընդհակառակն մտածել, որ Աւետիս Եւդոկիացու նման որեւէ պատմասէր Սիմ. Ապարանցուց յետոյ Ղազարի Առաջին ճառը խմբագրելու ժամանակ, սինսրոնիկ ցանկերը կազմեց եւ կցեց Անանունին այն չափով, որով պէտք էր Անանունը իբրեւ Սերէոսի գործը ընդունելի կացուցանել — մինչեւ Սերէոսի շրջանը¹:

1 Ներսիսեան Դպրանոցի Թ. 26 ձեռագիրը մի շարք հանգամանքներով ուշադրութեան արժանի է. նախ՝ Հայկազեան շրջանի պատմութիւնը Գր. Մազիսորոսի յիշած մակդիրներով է հաղորդուած եւ խորենացու հատուածները տեղ տեղ ոտանաւորի չափով են: Երկրորդ՝ Եւդոկիացին իր դարը 1650—1714 մանրամասն է յիշել: Երրորդ՝ Աւետիս Եւդոկիացուն շարունակել է նոյն ձեռագրի մէջ Յակոբ Համանեցի վարդապետը՝ յետոյ կաթողիկոս եւ արան էլ շարունակել է Ղուկիանոս ոմն մինչեւ 1788 թիւը՝ իւրաքանչիւրն իր ժամանակուայ նշանաւոր դէպքերի նկարագիրն անելով (Այդ մասում յիշուած է ի թիւս այլոց նաեւ Գեորգ Եպիսկոպոս Եւդոկիացու հալածանքը, որը մինչեւ այժմ յայտնի էր միայն ջամբուից էջ 212բ ձեռագիրը յիշում է Գեորգ Եպիսկոպոսի բանագրութիւնը գլխաւորապէս Պատրիարքարանի եւ Էջմիածնի աթոռի մէջ Էդած տնտեսական եւ իշխանաօրական պայմանների լուսաբանութեամբ): Անանունի եւ Աւետիս Եւդոկիացու Սինսրոնիկ ցանկերը կազմուած են միատեսակ ուղղութեամբ, բայց ժամանակագրութեամբ տարբերում են. Աւետիս Եւդոկիացին, որ բազմաթիւ ծանօթութիւններով հնագոյն պատմիչների տարաձայն տեղեկութիւնները յիշում է եւ նրանց հաշտեցնելու անհնարաւորութիւնը խոստովանում, Անանունի սինսրոնիկ ցանկերը լուրջեւան է տալիս եւ չի յիշում ոչ այդ ցանկերը եւ ոչ էլ ընդօրինակում է նրանց. երեւի կամ Անանունի ցանկերը անյայտ են նրան եւ կամ խոտան է նա ճանաչել այդ ցանկերը:

Բ. Անանունի ժամանակը եւ նպատակը:

Այն լուսաբանութիւնները, որոնք վերելում տեսանք Սիմէոն Ապարանցու ցուցումներին առիթով, բացի «Ղազարի Առաջին Ճառի» տեկտը սահմանելուց՝ պարզում են նաեւ այն հարցը, թէ ինչ հնարաւոր ժամանակում եւ նպատակով է կազմուել Ղազարի Առաջին Ճառը կամ Անանունի յիշատակարանը:

Եւ ին՝ ժամանակը, որ պարզուում է այսպէս: Մամիկոնեան տոհմի պատմութիւնը երեք մասերից է շաղկապուած. 1. Մամի եւ Կոնակի գաղթը, 2. Ճենաց երկրի նկարագիրը եւ 3. Ճենքակուրի քաջագործութիւնը: Այս մասերը երեք տարբեր աղբիւրներից են քաղուած: Առաջին հատուածը՝ Մամի եւ Կոնի գաղթը յայտնի է Փաւստոսի Պատմութիւնից (էջ 199, 240 եւ 241, հրատ. 1832), ուր Մամ եւ Կոն անունները հանդիպում են ձեռագրերի մէջ Ման(ուէլ) Կոն եւ Կոմն ձեւերով: Այդ շեղումը՝ Բացի ձեռագրական պատճառներից, կարէ նկատուիլ նաեւ աւանդութեան տարբեր վարիանտների արդիւնքը: Սիմ. Ապարանցու (= Ղազարի Ա. Ճառ = Անանուն) էջ 28—30 «Զի պատմագիրն ոչ ախորժեալ... Ազգ մեծագոյն հզօրացեալ», պատմուած է այդ աւանդութիւնը այն վարիանտով, որը յայտնի է նաեւ Խորենացու Բ. 81-ից եւ Սեբէոսի Բ. դպրութիւնից: Այն հարցը թէ «Ղազարի Առաջին Ճառի» հեղինակը — Սիմ. Ապարանցու աղ-

բիւրը — ինչպիսի եւ որ աղբիւրից է օգտուել՝ Փաւստոսից թէ որեւէ այլ աւանդութիւնից, այդ հարցը կարեւոր է առ այժմ, բայց կարող ենք ասել, որ՝ ինչպէս ներքեւում կը տեսնենք «Ղազարի Առաջին Ճառի» հեղինակը Սեբէոսից եւ Խորենացուց կանուխ լինելով՝ կարէր օգտուիլ կամ որեւէ ժողովրդական աւանդութիւնից եւ կամ Փաւստոսի նախագոյն անտխեղծ օրինակից: Երկրորդ հատուածը — Ճենաց երկրի նկարագիրը քաղուած է Կեղծ Խորենացու Աշխարհագրութեան էջ 616 «Ճենաստան յեղից կարով Սկիւթիոյ», հատուածից, որից Խորենացին եւս օգտուել է Բ. 81 մէջ «Սքանչելի է աշխարհն առատութեամբ», հատուածի համար: Այս քաղուածը գտնուում է Սիմ. Ապարանցու, էջ 30—31 «Եւսիսնոյ անուամբն պարսպեալ... Եւ ղբնակիչս յղիացուցեալ»: Երրորդ հատուածը — Ճենքակուրի քաջագործութեան աւանդութիւնը քաղուած է կամ Ղեւոնդ Պատմիչի ԺԱ., էջ 38—40 (Պետերբ. 1887) եւ կամ մի աւանդութիւնից, որից օգտուել է նաեւ Ղեւոնդը, որը աւելի հաւանական է՝ ինչպէս ներքեւում կը տեսնենք. այդ է Սիմ. Ապարանցու, էջ 31—32 «Բնաւ հինից զնա ոչ տեսեալ... զճեն անուն ի միտ բերեալ»¹:

1 Սիմ. Ապարանցու ոտանաւորի Էջմիածնական սխալաշատ հրատարակութիւնը իր իջահամարների մէջ սխալ թուակարգ ունի: Սակայն այդ չի կարող թիւերիմացութեան տեղիք տալ ոտանաւորի ամբողջութեան մասին, որովհետեւ նրա ամբողջութիւնն անթերի է, ինչպէս տպագրական թերթերի թուակարգն է այդ ցոյց տալիս:

Այդ բոլորից ահա հետեւում է, որ «Ղազարի Առաջին ճառը» կարող էր գրուել ամենավաղը Ղեւոնդ Պատմիչի թԱ գլխի ժամանակագրութիւնից ղինի, ուր պատմուած է Վլիթ Ա. ամիրայետի օրով Մուհամմէդ զօրավարի աշխարհակալական ձգտման մի նմուշը, իսկ Վլիթ Ա. ապրում էր 705—715 թ.: Սակայն եթէ համարենք թէ «Ղազարի Առաջին ճառը» աղբիւրը Ղեւոնդի պատմութիւնը չէ, որ աւարտուած է 788 թ.: այլ որեւէ ուրիշ անհղութիւն, ապա չենք կարող այդ աղբիւրն աւելի վաղ շրջանում որոնել, քան դէպքի ժամանակը, այն է՝ Ը դարի առաջին քառօրդը: «Ղազարի Առաջին ճառը» ծագումը նոյնպէս այդ համեմատութեան հետ է կապուած:

Բայց այս եղրակացութիւնը կարող է հեշտութեամբ նսեմանալ մի հարցի առաջ, որը եւ կանխում ենք մենք. արդեօք Սիմ. Ապարանցին ինքը չէ, որ քաղել է Մամիկոնեան տոհմի պատմութիւնը այլեւայլ աղբիւրներից հատուածօրէն եւ իր քաղուածքը վերագրել է Ղազարին՝ իբրեւ նրա պատմութեան Առաջին ճառը, որը այսօր մէջ տեղում չի երեւում: Ուրիշ խօսքով առած՝ արդեօք մի կեղծիքի հետ չէ մեր ուշագրութիւնը: Այս կասկածը եւ հարցը անտեղի է հանդիսանում, նկատելով այն մանրակրկիտ համեմատութիւններն ու ցուցումները, որ Ապարանցին անում է իւր միւս աղբիւրների մասին, որոնք են Աստուածաշունչ, Խորենացի եւ «Ղազարի Առաջին ճառը», համե-

մատութիւններ, որոնք արգարանում են եւ գնահատելի են այսօր իսկ: Մանաւանդ ուշագրութեան արժանի են Խորենացու եւ «Ղազարու Առաջին ճառի» համեմատութիւնները, որոնք ինչպէս տեսանք գործիս երկրորդ գլխից, արդի Անանունի կամ կեղծ Սեբէոսի Ա. դպրութեան ճշգրտօրէն պատկերն են տալիս: Նրանք ոչ թէ կեղծիքն են վկայում, այլ Անանունի արդի խառնակուած վիճակի մի իմաստաւոր ստուգութիւնն ու նախնական տեկստի գոյութիւնը: Եւ այդ բոլորը տեսնելով՝ անհար է հանդիսանում այլեւս Սիմ. Ապարանցուն թէկուզ առանց միտումի որեւէ կեղծիք վերագրել: Յետոյ՝ խնդրին ըստ էութեան մօտենալով, տեսնում ենք որ Վլիթ Ա. շրջանի պատմութեան միակ աղբիւրը՝ Ղեւոնդի թԱ. գլուխը որոշ տարբերութիւն ունի Սիմ. Ապարանցուց. այդ տարբերութիւնն անշուշտ չէր լինիլ եթէ վերջինս օգտուէր Ղեւոնդի թԱ գլխից: Ղեւոնդ գրում է. «Բանակէր առ եզր գետոյն հզօրագունի, որ Բօստիսն կոչի», իսկ Սիմ. Ապարանցին՝ «ըստ խրատուն զփեսայունը անցեալ»: Այս տարբերութիւնը Սիմ. Ապարանցին չի նկատել, որովհետեւ նա քաղուածք էր անում՝ ինչպէս ինքն էլ ասում է, «Ղազարի Ա. ճառից» եւ ոչ թէ Ղեւոնդի թԱ գլխից: Դրա հակառակ արդի Անանունի Առաջին մասը եւ Ղեւոնդի թԱ գլուխը մի հարազատ ոճաբանութիւն ունին: Անանուն գրում է. «Պատասխանի ետ նմա չայկն եւ ասէ՝ Շուն ես դու եւ յերամակէ

շանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո: Ղեւոնդ գրում է միեւնոյն ոճով որ ճենքակուր եւ իր մարդիկ Մահմէդին «գրեն բանիցն պատասխանի եւ ասեն...» այլ գիտաստէր, զի լիբք քան զամենայն շուն իցես դու եւ ի տուն պագշտութեան վարանեալ: Այս պարագան ցոյց է տալիս, որ նախ Անանուն (= Ղազարի Ա. Ճառի հեղինակը) եւ Ղեւոնդ իրենց պատմութեան որոշ մասերը միեւնոյն աւանդութեան տարբեր վարիանտներից են քաղում եւ երկրորդ՝ թէ հարազատ ոճաբանութիւնը եւ թէ գետի տարբեր անուանակոչութիւնը այդպիսի վարիանտներից են անցել Ղեւոնդին եւ Անանունին == «Ղազարի Ա. Ճառի», հեղինակին, վերջինիցս էլ Սիմ. Ապարանցուն: Այսպիսով Սիմ. Ապարանցուն կեղծիք վերագրել եւ «Ղազարի Ա. Ճառի» մասին նրա ցուցումը կասկածի տակ դնել՝ համարելով որ նա ինքն է քաղուածք կատարել՝ Ղեւոնդից եւ ոչ թէ «Ղազարի Առաջին Ճառից» — մենք չենք կարող:

Ուստի ի հետեւումն աղբիւրների այդ համեմատական պատկերի «Ղազարի Առաջին Ճառը» այլապէս Անանունի պատմութիւնը, կաղմուած կարող է լինել Ը դարի առաջին քառորդից ոչ վաղ, այն է 705 թուից զինի:

Երկրորդ՝ նպատակը: Այսուհետեւ երբ յայտնի է յիշատակարանի ծագման շրջանը, ինքնըստինքեան լուծուում է նաեւ նրա նպատակի հարցը. դրան օգնում է մի կողմից ազգային պատմութեան եւ մատենագրութեան այն

վիճակը, որ յայտնի է ուրիշ աղբիւրներից Ը դարի համար, եւ միւս կողմից ինքը յիշատակարանի բովանդակութիւնը իր համամիտ տեղեկութիւններով միեւնոյն շրջանի ձգտումներն է հանդիսագրում մեր առաջ. այդպիսով ստացուում է մեր ազգային կեանքի եւ պատմական մատենագրութեան ամբողջ պատկերը փոխադարձ ազդմամբ, բնական եւ պատճառաբանական վիճակի մէջ: Այլապէս ասած՝ «Ղազարի Առաջին Ճառը» հանդիսանում է արձագանքը թագաւորական գահին ձգտող հայոց ֆէոդալական տոհմերի ջանքերի, այն տոհմերի որոնք միջին դարերում եւ յատկապէս է եւ Ը դարերում կարիք ունէին իրենք իրենց ցուցադրելու իբրեւ շառաւիղներ այս կամ այն թագաւորական ցեղի:

«Ղազարի Առաջին Ճառի» մէջ հաղորդուած էր Հայկազն, Արշակունի, Մամիկոնեան եւ Բագրատունի տոհմերի առասպելական ծագումը: Բայց Մամիկոնեան տոհմը եւ նրա «պսակաւոր սպարապետը» ճենական փառապանծ տոհմից էին, Բագրատունեանց տոհմն էլ Հայկազն էր եւ նրանք զարգացել ու զօրացել էին յիշեալ դարերում: Իսկ ինչ միտք ունէր յիշել յիշատակարանի մէջ արդէն սպառուած տոհմերին՝ Հայկազունի եւ Արշակունի հարստութիւնները. այս սպառուած տոհմերի անցեալ փառքի շարունակութիւնը պիտի կաղմէր «պսակաւոր սպարապետը» եւ իր տոհմը, որը ճենաց նշանաւոր թագաւորների հատուածն էր եւ

սպառուած տոհմերի իրաւունքների ժառանգը պիտի լինէր: Եւ իսկապէս Ե դարից սկսած Մամիկոնեան պատմիչների հաղորդածը վահանի, Գայլ-վահանի, Սմբատի եւ Մուշեղի քաջութիւնների մասին ցոյց է տալիս, որ ստեղծուած էր կուսակցական ձգտումն, առաջ էր եկել միապետական, պսակման տենչանք: Թովմա Արծրունին՝ թէպէտ ուշ դարերից, հաղորդում է, որ վարդանի թագաւորական իրաւունքների մասին կասկած չը կար իւր դարում: Մի շարք Մամիկոնեան պատմիչների գոյութիւնը նոյնպէս այդ նախարարութեան ծաղկման եւ յիշեալ ձգտման արդիւնքն է, ինչպէս է՝ Փաւստոս, Եղիշէ, Ղազար, Զենոբ, Գովհան Մամիկոնեան եւ — «Ղազարի Առաջին ճառը», որի մէջ նոյն ձգտման արձագանքն եղաւ «պսակեալ սպարապետի» անուան կցումը նրա տոհմի ձենական արքայական ծագման աւանդութեան: Մրցակից էին արդեօք նրա գրութեան ժամանակ Մամիկոնեան եւ Բագրատունի տոհմերը թէ ոչ՝ տեղեակ չենք նրա տողերից. բայց գրականութեան այդ պատառիկը՝ որչափով նրա մէջ արտացոլում է կեանքի պատկերը, վկայում է, որ նա գրուած է ֆէոդոլական իշխանութեան այնպիսի զարգացման րոպէներում, երբ հարց կարող էր լինել կամ Մամիկոնեան եւ կամ Բագրատունի տոհմերի մասին միայն, եւ երբ դեռ եւս գոյութիւն չունէր խորնեան ուժեղ գրչի հարուածը յօգուտ Բագրատունի տոհմի, այլ՝ ընդհակառակն Փաւստոսի, Ղազարի եւ Գովհան Մամի-

կոնեանի խմբագրութիւններն ապացուցանում էին որ Մամիկոնեան տոհմի անցեալը նրան արքայական պատուի է արժանացնում:

Յիշուած ձգտման եւ շրջանի յայտնի սիմպտոմն է նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ երկու տոհմերից իւրաքանչիւրի ծագման մասին երկերկու տարբեր-տարբեր աւանդութիւններ կային: Ինչ պայմանների մէջ էին կազմուած նրանք: Սկսենք այնտեղից, որ Փաւստոսի Ե. դպրութեան այն էջերը, որ յիշեցինք վերեւում, իբրեւ Անանունին համաձայնող հատուածներ, հանդիսանում են պարզ անխորժիզմի վիճակով: Թէպէտ Արշակի եւ Շապուհի, ինչպէս եւ Մանուէլի եւ Արտաւազդի կամ Պապի եւ Մուշեղի խօսքերը եւ գործերը՝ ուր յիշուած է Մամիկոնեանների ծագման աւանդութիւնը ժողովրդական աւանդութեան նիւթ կարող էին դառնալ հէնց Գ. դարում, բայց անհնար է որ բիւզանդական կրթութեան տէր անձինք պատմութիւն համարէին այն աւանդութիւնները հէնց իրենց շրջանում, ժամանակակից գրեթէ ականատես մարդու պայմաններում: Սերունդներ պիտի անցնէին, որպէս զի առասպելական երգը՝ իբրեւ միակ յիշատակարանը անցեալի մասին, դառնար առիչքոյէ այլ նիւթերի պատմութեան աղբիւր: Իսկ մինչ այդ՝ երգը փոփոխում եւ դարերի հայեացքին ու տենդենցին էր ենթարկուում, պատմական բոլոր երգերը, միջնադարեան վիպասանների եւ աշուղների երգածները կուսակցական միտումից էին ծագում, մանաւանդ

Ֆէոդոլական տոհմերի քաղաքական ձգտումների, կրօնական հակումների եւ խնամիական կապերի արտայայտութիւնները՝ Պատմական պամֆլետները՝ նոյնպէս¹ Կովկասեան լեռնական ցեղերի մէջ բազմաթիւ աւանդութիւններ կան ցեղերի իշխանական եւ արքայական ծագման մասին եւ նրանց մէջ թագնուած ճշմարտութեան աստիճանը սահմանել անհնար է մինչեւ անգամ, եթէ կողմնակի աղբիւրներ չը գտնուին: Դոյնը նաեւ հայոց ֆէոդոլական մրցող տոհմերի աւանդութիւնների մասին պէտք է նկատել՝ առթիւ Բագրատունեաց ծագման ըստ Խորենացու հրէական աստուածընտրեալ, ըստ Ղազարի Առաջին Ճառի հայկազեան արիւնից, հաւասարապէս նաեւ Մամիկոնեան տոհմի ծագման տարբեր վարիանտների առթիւ ըստ Խորենացու եւ ըստ Անանունի = Ղազարի Առաջին Ճառի:

Մեկնուում է նաեւ այն հարցը թէ ինչու կեղծարար հեղինակը այդ քաղաքական տենդենցը արծարծելու համար գործիք է դարձրել Ղազար Փարպեցու անունը, իր աշխատութիւնը նրա անուն վերագրելով: Գեռ Խորենացին չը կար իր հեղինակութեամբ (լինէր անգամ՝ նա Բագրատունեաց կուսակիցն էր եւ ընդդէմ այդ տոհմի որեւէ աւանդութեան հրատարակումը Խորենացու անունով չէր կարող ընդունուիլ): Բայց կար ճարտասան եւ Փիլիսոփայ Ղազարը,

¹ Բէկէլ՝ Psychologie der Volksdichtung: Գր. Տէր-Պողոսեան՝ Լեռնական Բ. Թագաւորեան Հասարակութիւն:

ճշմարտասէր եւ ստուգաբան, արձանախօս սանատրուկեան շրջանի: Ազդեցիկ էր Ղազար նոյն խիստ այնքան ընդարձակ շրջանով, որ Խորենացին նրանից յետոյ յատկապէս նրա տողերով իր աշխատութեան արժանահաւատութիւնը կամեցաւ ապահովել՝ ինչպէս նկատեցինք նախորդ գլխում: Եւ համբաւաւոր Ղազարի պատմութեան կցեց իր կեղծիքը Անանունը կամ Կեղծ Սերէսը, որի Մամիկոնեան եթէ ոչ ծագումը գոնէ շահախնդրութիւնը անկասկած է: Թէ ո՛վ է նա, դժուար է ասել. բայց կարող է լինել կամ Ղազարի պատմութիւնը խմբագրողը ուշ ժամանակում եւ կամ շատ մօտ կանգնած մի անձն այն գրական շարժման, որի դպրոցն անշուշտ Տարօնում էր գտնուում: Այդ նկատում ենք մենք եւ թուում մեր հիմքերը. — Ինչպէս Արշակ Արշակունու գաղթի պատմութիւնը դէպի յունաց երկիրը կցուած է Վրարատեան դաշտի նկարագրին Ղազարի մէջ, նոյնպէս Ճենական գաղութի պատմութիւնն է կցուած ճենաց երկրի գովաբանական նկարագրին Անանունի = «Ղազարի Առաջին Ճառի» մէջ. յօրինուածքից յետոյ ոճաբանութիւնը մէկ է այսպէս. Ղազար Փարպեցին Արարատեան դաշտի համար գրում է. «Բերէ յինքեան զօրինակ լիութեան ըստ բանի գրոցն, զերկրին Եգիպտացուց եւ զգրախտին Աստուծոյ»: Իսկ Անանուն = «Ղազարի Առաջին Ճառը» ըստ Ս. Ապարանցու ունէր —

«Այլ եւ զաշխարհն ներբողեալ
Մինչ Ադենայ համեմատեալ»:

Բացի այդ՝ Հայկի խօսքը “Հուն ես դու եւ յերամակէ շանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո”, որ յիշում է Անանուն եւ ապա նաեւ Վարդանի պատմութեան մէջ պատահում է “շուն զնա կոչեաց” ձեւով, մի քանի անգամ՝ իրրեւ թշնամանքի սովորական արտայայտութիւն ունի Յոհան Մամիկոնեանը. “Այլ գիտեմ զի սուտ ես եւ իրրեւ զշուն քծնիս”, էջ 31, հրատ. 1832, “ապա թէ ոչ, մեռանիս որպէս զշուն”, ib. 32. “Ի քո աստուածքդ շուն խառնեմ, որ փոխանակ դոցա հաջին ի ձեզ”, ib. 37. “Պարսից արքային եւ մեռեալ շուն մի ոչ տամ, որ ծաշ ուտէ՝ առանց գնոյ”, ib. 37: Արտայայտութեան այդ ձեւը տարածուած էր Մամիկոնեան գաղութի մէջ ոչ միայն պարսիկ ու հայ քաջերի խօսքերի վիպական արտաբերութեան, այլ եւ ճենքակուրի եւ Մահմէդի դիմառնական զըրոյցի վարիանտների մէջ, ինչպէս տեսանք վերեւում:

Անանունի ժամանակի, տենդենցի եւ հեղինակի հարցերը եւ նրանց լուծումը սերտ կապուած են մեր պատմական մատենագրութեան զարգացման փուլերի հետ, որոնք նկարագրուած չեն դեռ պատճառաբանական կարգով: Առանց այդ փուլերը գէթ համառօտակի յիշելու անհնար է յիշեալ հարցերն ու նրանց պատասխանը պարզած համարել: Ահա այդ հարցերի մի համառօտ ստորագրութեամբ կ’ու-

ղենանք վերջացնել մեր խօսքը Անանունի մասին, նկատելով որ Փաւստոսի պատմութեան խմբագրութիւնը մեր պատմական մատենագրութեան զարգացման ընթացքում յատուկ մի փուլ է պատկերացնում:

Արդէն վերեւում ասուեց մի քանի ակնարկներով, որ Փաւստոսի խմբագրութիւնն ու խառնակումը կանուխ էր քան Ղազարի խմբագրութիւնը, իսկ Ղազարինը կանուխ քան խորենացու խմբագրութիւնը. Սերէոս Ղազարից յետոյ, բայց խորենացուց կանուխ: Այժմ կը պարզենք մեր հայեացքն այդ բոլորի մասին ընդհանուր դժերով, մանրամասն հիմքերն ու տեսութիւնները նրանց մասին թողնելով ուրիշ առիթի:

Սկզբից սկսած մեր պատմական մատենագիտութիւնը երեք զարգացման շրջան է անցել մինչեւ հասել է Յովհաննէս Վաթիկոսը, որի պատմութիւնը վերջին շրջանի կաղապարն ունի: Առաջին շրջանում՝ մեր հեղինակները բացի թարգմանութիւններ անելուց, կենսագրում էին պատմական անցուդարձները՝ կամ եկեղեցական եւ կամ քաղաքական խոշոր անձանց հետ կապելով այդ անցուդարձները. այդ կենսագրական բնոյթ ունեցող երկերը մեզ չեն հասել, նրանց անունները միայն մենք գիտենք, իսկ բովանդակութեան մասին գաղափար են տալիս մեր պատմական յիշատակարանները, բացի մէկից. այդպէս են “Գիրք Գրիգորիսի” (Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ խմբագրուած), Ներսէս

Մեծի վարքը (Փաւստոսի պատմութեան մէջ
 խմբագրուած), Ս. Մեսրոպի վարքը — Կորինի,
 Ս. Սահակի, Վարդան պսակեալ սպարապետի
 եւ Վահան Մամիկոնեանի վարքերը (Ղաղարի
 երեք դրուագների մէջ): Տառերի գիւտից յետոյ
 Գ եւ Ե դարերի այդ պատմական դէմքերի
 մասին կենսագրութիւնները բազմացան, Աս-
 տուածաշնչի Մակարէների, Թագաւորների եւ
 դատաւորների կենսագրութիւնների նման մէկից
 աւելի գրքեր երեւացին միեւնոյն դէպքի եւ
 անձի մասին. եւ ահա կարիք զգացուեց հասա-
 կոտոր յիշատակարանները իրար կցել Աստուա-
 ծաշնչի օրինակով՝ արհեստական թուահամա-
 րով. նպատակը պարզ էր — որպէս զի պատ-
 մութիւնը ի դէմս նշանաւոր անձանց՝ տարբեր
 հեղինակներից գրուելով անգամ՝ պահպանէր
 քրօնիկական ընթացքը. այդ նպատակին հաս-
 նելու համար, երկու կուսակցութիւն իրենց մի-
 ջոցներն առաջարկեցին. մի կուսակցութեան
 մարդիկ Հայոց պատմութեան սկիզբը համարե-
 լով քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ Ա-
 դաթեանգեղոսի մէջ խմբագրուած պատմութիւնը
 անուանեցին Առաջին պատմական գիրք, Փաւ-
 ստոսի մէջ խմբագրուածը երկրորդ պատմական
 գիրք եւ Ղաղարի մէջ խմբագրուածը երրորդ
 պատմական գիրք (տես Ղաղարի Յառաջաբանը
 եւ այս յօդուածների Բ. գլուխը), իսկ միւս
 կուսակցութեան մարդիկ Հայոց պատմութեան
 սկիզբը համարեցին առաքելական շրջանը եւ
 Թագեոսի պատմութիւնը անուանեցին Առաջին

պատմական գիրք, Գրիգորի եւ իր որդւոց պատ-
 մութիւնը Միջին պատմութիւն, իսկ Ներսիսի
 պատմութիւնը Վերջին պատմութիւն (տես
 Փաւստոսի Գ. 1—2 գլուխները եւ այս յօ-
 դուածների Ա գլխի ... կէտը եւ Բ գլուխը):
 Փաւստոսի արդի խմբագրեալ յիշատակարանը
 նոյն իսկ Գ դպրութիւնով է սկսուում այդ-
 պիսի խնամքի հետեւանքով, որի մանրամաս-
 նութիւնները նոյն իսկ տեղ տեղ դժուար է
 բացատրել՝ հաւանօրէն ժամանակի պատմական
 յիշատակարանների եւ հեղինակ խմբագրողի
 հայեացքների մեղ անյայտ վիճակով: Աստուա-
 ծաշնչի Մակարայեցւոց գրքերի Թարգմանու-
 թիւնը աչքի առաջ ունէր այդ խմբագրող հե-
 ղինակը, որը նկատելով, որ Վիւրեմեան հինգ
 գրքերի նման՝ Հայոց «ի ձեռն այլոց», «բա-
 զում ճառք առաջնոց մատենագրաց» պատմա-
 կան գրքերը շատ անգամ իրար թերեւս կրկնու-
 թիւններ եւ հակառութիւններ բովանդակելով,
 մանաւանդ կրօնական հայեացքների եւ դա-
 ւանաբանական նրբազգաց տեսութիւնների
 տարբեր լուսաբանութեամբ շփոթութիւն տա-
 րածելով աւելի վնասակար են քան օգտակար,
 խմբագրեց բոլորն ի մի. կարծում էր այդ խմբա-
 գրողը, որ այնուհետեւ չարիքի առաջն առնուեց,
 բայց ինչպէս կը տեսնենք, այդ էլ չը բաւա-
 կանացրեց նորանոր պահանջներին: Ղաղարի
 խմբագրողը բողոքեց Փաւստոսի խմբագրած
 պատմութեան մէջ անգամ խառնակող ձեռքի
 գէմ, իսկ Խորենացին չը հաւանեց այդ նախորդ

կուսակցութիւններից եւ ոչ մէկին: Հետաքրքիր է պատմական մատենագրութեան երկրորդ շրջանի անբաւարար նկատուելու դրդիչն իրեւերեւոյթ, որը կախումն ունէր անիշխանական շրջանի ֆէոդալական իշխանութեան պահանջներից: Երկրորդ շրջանի թուահամարած կարգը՝ բացի ազգային պատմութեան սկզբնական կէտի համար սխալ որոշում տալուց՝ ուրիշ պատճառով եւս խոտան ճանաչուեց. բաղմամբիւ հեղինակներ մի եւ նոյն շրջանը պատմած դէպքում մի եւ նոյն թուահամարով նրանց կոչել չէր կարող յետին ընթերցողը, քանի որ մանր կենսագրութիւնները խմբագրելու եւ թուահամար ստեղծելու ժամանակ՝ կարող էին ոչ բոլոր գործերը յայտնի լինել խմբագրողին: Ինքն ըստ ինքեան ամէն մի ընթերցող ցանկութիւն պիտի յղանար՝ արդէն խմբագրուածը նոր խմբագրութեան ենթարկելու, որպէս զի դուրս մնացած եւ վերջում յայտնի դարձած յիշատակարաններն եւս ներմուծուէին թուահամարեալ կարգի մէջ. այդպիսի բնական ցանկութիւնը մի հետեւանք կարող էր առաջ բերել, որ ողբալի պիտի համարել. ամէն մի հատակոտոր, որ կորստի եւ անյայտութեան էր մատնուած, խմբագրուելուց եւ թուահամարի մէջ մուծուելուց յետոյ մանաւանդ՝ աւելորդ ճանաչուեց գոյութիւն ունենալ եւ արդի խմբագրեալ յիշատակարանների գոյութիւն ստանալով՝ նրանց հատակոտոր աղբիւրները ջնջուեցին. այդպէս են Հովսիսիմեանց աւանդութեան, Լուսաւորչի

երազի, Ս. Սահակի տեսիլքի, Տառերի գիւտի պատմութեան (Ղազարից), Յակոբ Մծբնայ հայրապետի, Աղուանից Գրիգորիսի եւ այլն կեանքի (Փաւստոսի դպրութիւնների մէջ) նախնական աղբիւրները: Այդպիսի հատակոտոր աղբիւրներից խմբագրուած եւ յետոյ այն աղբիւրները ի սպառ ջնջուած եւ անյայտացած դրութիւնը ամէնից լաւ պատկերացնում է Փաւստոսի Զ. դպրութիւնը, որի չորս տարբեր հատակոտորից խմբագրուած լինելը ցուցել ենք ուրիշ անգամ (տես Ազգ. Մատեն. ԼԸ):

Սակայն այս բոլորը դուռ մատենագրական դրդիչ ու երեւոյթ են, որոնք պատմական դրականութեան զարգացման համար վերջում մի երրորդ եւ վերջին փուլ ստեղծելուն նպաստաւոր եղան, մինչդեռ այդ փուլը պահանջ դարձաւ երբ փոքր նախարարութիւնները ձուլուելով հերոսական շրջանում ստեղծուեցին երկրի խնամարկու մեծ նախարարութիւնները. սրանց առաջ գալը եւ հետզհետէ զարգացումը իշխանասիրական տենչով՝ ծնաւ մի հարց թէ՛ որ տոհմը իրաւունք ունի իր ծագմամբ մի պսակաւոր, բարձր բաղդի. ինքնըստինքեան քաղաքական այդ տենդենցը մատենագրութեան նոր զարգացման դրդիչ դարձաւ. պէտք էր տոհմերի հնագոյն անցեալը գտնել. դրան պիտի օգնէր առասպելը, աւանդութիւնը եւ երեւակայութիւնը, այսինքն բոլոր պատմական տարբերը միջնագարեան պատմիչի համար: Եւ նա սկսեց որոնել իր տոհմի ծագումը ոչ միայն

Քրիստոսից վաղ շրջանում, այլ նոյն իսկ Աղէքսանդր Մակեդոնացուց, այդ ամենամեծ պատմական երեւոյթից էլ վաղ՝ ջրհեղեղից եւ նոյն իսկ Ադամից սկսած՝ Եւսեբիոսին վարժապետ ունենալով իր համար:

Ինչպէս դրդիչն ու նպատակը այդպիսի պատմիչի համար քաղաքական բարձր զգացմունքն էր, նոյնպէս եւ այդպիսի մի մատենագրական պատմական թուիչքը մեծ էր եւ գլխաւորը՝ նոր. եւ նման դէպքերի օրինակով միանգամից չը ծնաւ նորը, այլ հետզհետէ եւ փոքրփոքր փորձերից յետոյ, մինչեւ Խորենացին եւ նրա պատճառաբանեալ «Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց», այդ ուղղութեամբ ճանապարհը յորդող հանդիսացաւ Անանունը, մեզ յայտնի առաջին պատմիչը որ ֆէոդալական տենդենցով գրել է շարժեց. յօգուտ Մամիկոնեան նախարարութեան պսակաւորութիւն, քանի որ այդ տոհմի պատմիչները նախորդ շրջաններով հող էին պատրաստել նոր եւ մեծ տենդենցը հիմնաւորելու՝ եթէ մէկը այդ ուղենար: Այնուհետեւ միայն Խորենացին երեւաց իբրեւ Բագրատունեաց գերազանցող տոհմի հզօր գրական ոյժը, որը պատմական մատենագրութեան մէջ սիստեմ մըրեց, որպէս զի այդ սիստեմի մէջ Բագրատունեաց գերազանցութիւնը անհերքելի երեւայ. Խորենացու սիստեմը գործ դրին հետեւեալ պատմիչները սկսած Յովհաննէս կաթողիկոսից, որը բնականօրէն ոգեւորուած էր նորութեամբ եւ գրեթէ անգիր գիտէր սիստեմի

առաջին գրական երկը՝ Խորենացու պատմութիւնը. նոր սիստեմի յաջողութիւնը պայմանաւորած էր Բագրատունեաց յաջողութեամբ. բայց այդ ծանօթ է եւ մեր հարցից դուրս¹:

1 Հ. Բ. Ա. Սարգսեան Ազատագրող իւր յայտնի ուսումնասիրութեան մէջ գիտել է որ Անանուն կողմէն է Բագրատունեաց Ղազար, սակայն մեր թղթերն ու գրքերը ձեռքի տակ չունենալով՝ հակառակ մեր ցանկութեան անկարող ենք ցոյց տալ իւր զբոյսը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ղազարայ Պարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց:

“ԾԱՌ ԱՌԱՋԻՆ”

(Համաձայն Սիմէոն Վարդապետ Ապարանցու ցուցումներին:)

1. Հետեւումն գործիս Բ. եւ Գ. գլուխներէ մէջ մի շարք մեկնութիւններ՝ առաջարկում ենք “Ղազարի Առաջին Ճառը”. —

1. զեղջելով Սեբէոսի Բ. դպրութիւնից մեծ մասը.

2. աղբիւրներից եւ վարիաններից առնելով եւ դնելով [] նշանների մէջ յապաւեալ մասերը, “Առաջին Ճառի” պատկերն ու բովանդակութիւնը պատկերացնելու համար:

3. Սիմ. Ապարանցու ոտանաւորի ընթացքով՝ արդի Անանունի անկապ մասերը տեղափոխել ենք, եւ որպէս զի պարզ լինի համեմատութիւնը,

4. Սիմ. Ապարանցու համապատասխանող ոտանաւորը կցել ենք մէն մի հատուածին, իսկ անկապ մասերին վերաբերող

5. մատենագրական ցուցումը ոտանաւորով պահպանել ենք իր տեղում:

Մի քանի մանրամասնութիւններ Ապարանցին չունի, այդպէս են՝ Հայկի եւ Բէլի կուռի

մանրամասնութիւնը, գահակալող տոհմերի անունացուցակը եւ յառաջաբանը. ուրիշ նկատողութիւններ մատենագրական անյարիրութեան մասին Ապարանցին ունի, իսկ Անանուն չունի. այդ գէպքերում առաջարկել ենք հատուածն իր տեղում եւ ոտանաւորը շարունակաբար, բայց նշանակել ենք որ բացակայում է համապատասխանը միւսից:

Այս եղանակով ուրեմն առաջարկում ենք Նախ Սիմէոն վարդապետ Ապարանցու “Վիպաւանութիւն”, էջ 7—34 (1870, Վաղարշապատ) առանց որեւէ տող զեղջելու եւ առանց տեղափոխելու ոտանաւորի մասերը՝ եւ երկրորդ՝ Սեբէոսի Միհրդատեան հրատարակութեան Առաջին դպրութիւնն ամբողջապէս եւ երկրորդ դպրութիւնից միայն Մամիկոնեան տոհմի գաղթի պատմութիւնը — տեղափոխուած հատուածների կարգով՝ ըստ Ապարանցու ոտանաւորի ընթացքի:

Սիմ. Վ. Ապարանցու ոտանաւորի ուղղագրութիւնը պահպանել ենք, իսկ Անանունի Ոսկեգարեան գրաբար հատուածները ընդօրինակել ենք՝ աննշան բացառութեամբ՝ Հ. Աղ. Մատիկեանի սրբագրած հրատարակութիւնից (Աղգ. Մատ. Հ, Անանունը կամ Կեղծ-Սեբէոս, էջ 73—91): Յետագային գրաբար հատուածներն առաջարկում ենք՝ նշանակելով ծանօթութիւնների մէջ Խորենացու եւ Ագաթանգեղոսի ոճաբանական հանդիպումները, որոնք ցայժմ չեն նկատուած:

Նախագիտելի:

[Մ. Ասկարանցի]

[Անանուն]

Զհախաւորոյն մտածեալ
 Զորոմնացանս խոկացեալ
 Զփարպեցւոյն ճառն ըն-
 թերցեալ
 Այն որ Ղազարն կոչեցեալ.
 Փիլիսոփային աշակերտեալ
 Այն անուանն հպատա-
 կեալ
 Ի յԱրժրունեացն աղնու-
 ացեալ.
 Ի յանապատն առանձնա-
 ցեալ.

Իւ եղև ոչ ի կամայա-
 կան պիտոյից¹ վարժ² խու-
 ղակի³ ջան ստորագրել⁴
 ժամանակ եւ զնախնի քա-
 ջացն ձեռնարկելով զըռշմել
 վիպասանութիւնս⁵, զիմն
 յիշատակել զառասպելո⁶.
 Եւ ի նոյն շարագրելով ա-
 սացից զառ ի յապայսն եւ-
 ղելոյ եւ ցուցից համառաւ-
 տիւք զարդեաց ժամանա-
 կացս զաղետիցս⁷ վերարե-

¹ Ոչ եթէ կամօք ինչ յօժարեցաք հաւանել առնել զայս: Այլամայ ընթացեալք ի բանութենէ հրաժանացն եւ հարկապահանջ իշխանացն (Աղաթ. Տփիսի 1882, էջ 10-11):

² Ո՞նք Ագաթանդեղոս . . . վարժեալ հայերէնի աւուեստին (ib. 15):

³ Խողիւքն ի մէջ բերեալ զկարգ պատմութեան (ib. 11):

⁴ Տպագիրը զանոթաբոգրէլ եւ զանոթաբոգրէալ. ջան եղեալ թողուլ այնոցիկ որ յետ մեր գոյցեն (ib. 11): ջան յանձին կալեալ մտանել ի պատմագիր մատենիս խոբութիւն (ib. 15): Իւ մեր զայս ջան յանձին կալեալ անկեալ ի վաճառականութիւն լանից (ib. 11): Կարող է այս պիտի ջան փոստակոց . . . անձամբ անձին մատուցանել (ib. 10): Մի գիւրին ինչ ջան համարիչիք: Վասն բաղմացն հաճու-
 թեան ջան յանձն առաք (Բ. Մակարայ, Գլ. Բ, 27 եւ 28):

⁵ Ոչ զիւր քաջութիւնն սուտ ինչ հրամայեաց մեզ վիպասանել (Աղաթ., էջ 16):

⁶ Ոչ զբմոզարդ բանից ինչ առասպելս աւելի քան զարժանն ընթանալ (ib. 16):

⁷ Աս այսպիսի աղէտս տարակուսի . . . անկանել յօժարեն (ib. 8):

Յորմէ Ղազարն համբակեալ ըրթեան, զամս եւ զա-
 Մաքուր վարուցն նախան-
 ւաւրս հինգ թագաւորացն
 ձեալ յիշատակելով¹.

Ի մանկական տիս երեւեալ
 Ի սնտեացն արտակացեալ.
 Իւ անդատին սկիզբն արարեալ,
 Յիմաստութիւնն պարապեալ
 Ի Յունականն երկիր գնացեալ
 Իւ զարտաքնոցն հանճարս ուսեալ.
 Աթենացի զինքն առ ձայնեալ,
 Քան զնոսա ալլ հմտացեալ.
 Իւ յիւրական բնիկն եկեալ
 Ի Մարդպանէն եղև պատուեալ.
 Մամիկոնեան Տեառն ընտրեալ
 Վահան ասպետն շքեղացեալ
 Ի հոյակապն նստուցեալ
 Զոր Յիսուսի ուսամբ հարեալ.
 Ի Վարդգէսէ նախկին շինեալ
 Իւ Վաղարշայ կրկին պատեալ
 Վաղարշապատ անուն եղեալ
 Իւ նոր քաղաք հայոց կոչեալ.
 Զաթուն սուրբ ի նա յանձնեալ
 Որ Մարդպանին էր սիրեցեալ
 Յորմէ զպարտսն հատուցեալ
 Իւ ի սիրոյն կշիռն եղեալ.
 Քան զնորա մասն յաւելեալ
 Զի զանկապոյտն փոխանակեալ
 Զկամս հայրմանն կատարեալ

¹ Սոյն փոքրիկ հատուածի եւ Աղաթանդեղոսի յա-
 ուաջարանի հանդիպման յաճախումը, որ շարունակութեան
 մէջ եւս պիտի երեւայ, անշուշտ ունի իր առ այժմ ան-
 բացատրելի պատճառը. թերեւս պատմական յիշատակա-
 քաններէ յետին խմբագրողի ներկայութիւնը նկատուի այդ
 յառաջաբաններէ մէջ (տես վերեւ գլուխ Ա):

Այս հատուածը ցեխագարեան գրաբար է՝ ըստ Հ.
 Վ. Մատիկեանի:

Եւ Պատմագիր Հայոց եղեալ.
Ի Մովսէսին կարգն սկսեալ
Եւ զմնացեալն վիպասանեալ:

[Ս. Ապարանցի]

Ի Մարաբայ մատենան մը-
տեալ
ՋՄժրունացւոյն վերծա-
նեալ
Եւ զվաղնջուցն թարգմա-
նեալ

Հելէն գրով նուրբս գտեալ

Ինքեալ Ի գուռն արքային Պարսից, եւ բացեալ զա-
ւերացն վասն սեանցն ընդ դիպան արձանագրին գրու-

1 Ըստ Հ. Աշ. Մատիկեանի ոսկեգրեան գրաբար է
շարունակարար՝ բացի մի քանի ներքեւում նշանակուելիք
յուսելուածներէրից:

Արդ ջան յանձին կալեալ: Արդ հրաման հա-
սեալ: Արդ հասեալ առիտ հրամանի: Եւ արդ քանդի-
լըստ օրինակի գրելոցս: Արդ ելից Ի մտաց երկվարե
(Ագաթան. 1882: Տիգրիս, էջ 15, 16, 18, 19):

2 Ըստ Հ. Աշ. Մատիկեանի՝ Այստեղ պակասում
է երեք բառ. «գրեցից զնախնեացն պատմութիւնս»: Մեզ
թուում է որ ոսկեգրեան այս հատուածը միջնագրեան
նձարանութեան է ենթարկուել, թէպէտ նախնի մատենա-
գրութեան եւս օտար չէ այնպիսի անջրպետող միջանկեալ
տաճարանների կիրառումը, ինչպիսին այստեղ «քանզի զսինս
տաճարին» հատուածն է, որը Հ. Աշ. Մատիկեանից պա-
կաս ենթադրուած բայց վերջում հիւսուող սողերը — զոր
իմ գտեալ. . . կամեցայ ձեզ զընդակարգել, ըստանում է
նախորդ իմաստից:

մեալ Ի վերայ վիմի դամն եւ զաւուրո հինգ թագաւու-
րացն Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ,
գոր¹ իմ գտեալ Ի Միջագետս Ի նորին աշակերտացն,
կամեցայ ձեզ զընդս կարգել. քանզի այսու ունէր վեր-
նագիրն այսպէս.

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

ՅԱգաթանդեղոսէ գրու- Եւ Ագաթանդեղոս գրիչ
մեալ գրեցի Ի վերայ արձանիս
Ի վերնագրէն զայս իմա- այսորիկ իմով ձեռամբս
ցեալ զամս առաջին թագաւու-
Արանց հնգից թագաւու- րացն Հայոց, հրամանաւ
րեալ քաջին Տրդատայ՝ առեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տի- Ի դիւանէ արքունի զոր²
րեալ փոքր մի եւ ապա յիւրում
տեղւոյն տեսցես զպատ-
ճէնն:

Բայց ես նախ առաջին
զվէպս յաջնին արքայ³ եւ

յարի այրն սկսայց ասել⁴, նախ զնախնեացն պատմու-
թիւնս, ուստի եղեւ սկիզբն ամենայն երկրի շինուա-
ծոց լրմանց⁵. եւ անտի Ի սոյն պատուատեղոյ յաւ-

1 Հատուածս «զոր իմ գտեալ. . . ունէր վերնագիրն
այսպէս», ցեխագրեան գրաբար է՝ ըստ Հ. Աշ. Մա-
տիկեանի:

2 Հատուածս «զոր փոքր մի եւ ապա. . . Իսկ Հայկե
արի աղեղամբ հալածեաց զնա», ցեխագրեան գրաբար է
ըստ Հ. Աշ. Մատիկեանի:

3 Ահեղք եւ երեւելիք առաջինքն Ի դից: Խորեն. Ա.
Թ. 31/17 (1913):

4 Յորում է սկիզբն բանիցն այսպիսի: Խորեն. Ա.
Թ. 31/16 (1913):

5 Աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն
աշխարհի եւ բազմամարդութեան: Խորեն. Ա. Թ. 31/17—18:

դէլ¹ զըրուցակարգութեան² վէպո հսկայաշանցն³ եւ զառասպելս ունայնս անհանձար զաւրացն⁴։ զոր ի մեծ եր-

[Ս. Ապարանցի]

Այլ եւ զԲելայ բուռն հա- կանցն աշտարակին յըրու-
րեալ թիւն ծնանելով⁵ ցրէր ընդ
Եւ զեղեցիկ ոճով պատ- մեծ անապատ անթիւ⁶։ որ
մեալ ի կայս անլուրս ձայնից ան-
ի մէջ խօսաց հսկայացեալ դադար⁷ ի վերայ առն ըն-
Եւ զառաջինն թագ կա- կերի առնոյր սուրն Տի-
պեալ տան⁸։ յորում առաջին

1 Արդ՝ աստի սկիզբն արասցուք բանիցդ պատմել
խոստացեցող, այսչափ ինչ զաւրեացուք յառաջին անգիր։
Բ. Մակար. Բ. 33։

2 Եւ այս կարգ զըրուցարանութեան զադարումն
առցէ։ Խորեն. Ա. Թ. 32/6։

3 Եւ ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն։ Խո-
րեն. Ա. Թ. 31/18-19։

4 Թերեւս պիտի կարդացուի սոյն երկու բառը՝ ան-
հաճոյս լոռացն⁹։ Հմմտ. «Փաւստոս այնպիսի ինչ արդեօք
անհաճոյս լոռաց բանս կարգէր ի պատմութեան իւրում»¹⁰
Ղազար Փարպ. էջ 4/29-30 (1904)։ «Գրեցին յինքնանս
ճառս ընդունայնս եւ անպիտանարանս եւ խառնեալ եղին
ի գիրս գիտուն լոռաց։ Ղազար Փարպ. 5/2-3։

5 Որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ՝ ծնան զամ-
բարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն։ Խորեն. Ա.
Թ. 31/20-32/1։

6 Յոր հողմ՝ ահագին իմն եւ աստուածային շնչեցեալ
ի դիցն ցամառնէ՝ ցրէ զամբարտակն։ Խորեն. Ա. Թ. 32/2-3։

7 Եւ մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք
բաշխեալ, աղմուկ շփոթի ի մէջ արկանէին։ Խորեն. Ա.
Թ. 32/3-4։

8 Այր իւրաքանչիւր սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգե-
լով ջանացին տիրել ի վերայ միմեանց, ուր պատահումեք
ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր։
Խորեն. Ա. Թ. 33/1-3։

թագաւորեաց ի վերայ եր-
կրի։

Եւ¹ Բէլն Տիտանեան ի
վեր կարծէր զինքն քան զա-

մենայն ազգս մարդկան զիւրն ոչ ճանաչելով զընու-
թիւն. այլ զամենայն ազգս մարդկան ի ծառայութիւն
իւր կոչէր։ Ապա յայնմ ժամանակի Հայկն Արեթածին
ոչ կամեցաւ հնազանդիլ ի ծառայութիւն Բէլայ ար-
քայի. արհամարհեաց զնա Աստուած կոչել. անդ Բէլ
ի վերայ Հայկին յարձակեալ մարտիւ։ Իսկ Հայկն արի
աղեղամբ հալածեաց զնա։

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Զուռնի։

Արդ՝ Այս է Հայկն՝ որ
ծնաւ զԱրամանեակ զորդի
իւր ի Բարեւոն։ Եւ ծնաւ
Արամանեակ ուստերս եւ

գստերս բազումս յորոց անդրանիկն Արամայիս։ Եւ ծնաւ
Արամայիս ուստերս եւ գստերս բազումս՝ յորոց անդրա-
նիկն Ամասիա։ Եւ ծնաւ Ամասիա ուստերս եւ գստերս
բազումս՝ յորոց անդրանիկն Գեղամ։ Եւ ծնաւ Գեղամ
ուստերս եւ գստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Հար-
մա։ Եւ ծնաւ Հարմա ուստերս եւ գստերս բազումս՝
յորոց անդրանիկն Արամ։ Եւ ծնաւ Արամ ուստերս եւ
գստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արայն գեղեցիկ։

Արդ այս են անուանք ազգածինն արանց ան-
դրանիկելոցն ի Բարեւոն, գնացելոցն ընդ կողմանս հիւ-

1 «Եւ Բէլն Տիտանեան... իսկ Հայկն արի աղե-
ղամբ հալածեաց զնա» շարունակութեան քաղաածքն է։

Որեւէ հնագոյն աղբիւրի (= ըստ Հ. Աղ. Մասի-
կեանի՝ Փաւստոսի նախաքրիստոնէական շրջանի պատմու-
թեան) այնպիսի խառնամիտ համառօտութիւնը, որ տե-
սանք նախորդ հատուածում, յիշեցնում է Եղիշէի պատ-
մութեան նոյնանման համառօտութիւնը, որ տպագրուած
է «Հանդէս»-ի 1893, Մայիս թիւին մէջ։

սիսոյ յերկիրն Արարադայ: Ձի չուեաց խողաց գնաց
Հայկն ի Բաբելոնէ կնաւն եւ որդւովքն եւ ամենայն
աղխիւն հանդերձ: Եւ չոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արա-
րադայ ի տանն որ ի լեռնոտինն, զոր զառաջին շինեալ
էր Չրուանայ հաւրն եղբարքն հանդերձ: Եւ ապա ետ
գնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Աղամեայ թոռին
իւրում որդւոյն Արամանեկայ: Եւ ինքն չուեաց գնաց
անտի եւս ի հիւսիսակողմն եւ չոգաւ բնակեցաւ ի
բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. եւ կոչեցաւ անուն
դաշտին այնորիկ Հարբ, յանուն Հարցն: Իսկ երկիրն
ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք՝ որ են հայա-
զամբք հանդերձ¹:

[Ս. Ապարանցի]

Զուռի:

[Անանուն]

Եւ արդ այս Հայկ հղաւր
զաւրութեամբ եւ բարի
անձամբ եւ կորովի աղեղամբ
եւ մարտիկ յոյժ²:

1 Ոսկեդարեան գրաբար լեզուի այս հատուածները
գնում ենք Հ. Աղ. Մատիկեանի սրբագրութեամբ, որի
ժամանակ Հայր հեղինակը նկատի է ունեցել միայն գրական
լեզուն եւ չի կանխատեսել ժողովրդական ոճաբանական
ձեւերը, որոնց նմիչներն են զոր = որ, էւ եղբարքն,
հայազամբք հանդերձ (տես էջ 75, ծնթ. 4, 5 եւ տող 16):

2 Խուսափելով երկարութիւնից, առաջ չենք բե-
րում համեմատուող տողերը Խորենացուց, չը նայած որ
նորա էլ մատենագիտական եւ լեզուագիտական որոշ հե-
տաբերութիւն ունին:

Այս՝ Ապարանցու ոտանաւորների մէջ բացակայող
հատուածը կրկնութիւն է. երկրորդ անգամ Հայկի սե-
րունդը Անանուն յիշում է Հայկի եւ Բէլի կռուից յետոյ:
Ապարանցին վերջինն է համառօտել ի բաց թողելով առա-
ջինը (տես էջ 101 ծանոթ.):

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

ԶԲաբելոն¹ քաղաք շինեալ Յայնմ ժամանակի Թա-
Եւ զինքն Աստուած ոմն գաւորեաց ի Բաբելոն որ-
ասացեալ սորդ հսկայ Բէլն Տիտա-
Չգեղ պատկերին նկարա- նեան, ճոխն չաստուածա-
գրեալ ցեալ, որոյ հղաւր զաւրու-
Եւ ողջակէզս մատուցեալ թեամբ եւ սաստիկ յոյժ
Ազգաց բազմաց հրաման գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ
տուեալ որ սփռեցան ի վերայ երե-
Ծուռն կրկնել ակտացու- սաց ամենայն երկրի: Որոյ
ցեալ արարեալ առ աշաւք կա-
||մն նմա ընդդիմացեալ խարդութեամբ հնարս՝ եւ
Եւ զհրամայեալսն անգոս- հրամանս թագաւորական
նեալ ամենայն ազգաց. եւ հղաւր-
Արեթածին Հայկն գովեալ տութեամբ ամբարտաւա-
Այն որ Հայոց նախնին եւ նութեան իւրոյ կանգնեաց
ղեալ զպատկերն իւր եւ ետ եր-
Ընդդէմ Բելայ գոռողա- կիր պագանել իրբեւ Աս-
ցեալ տուծոյ եւ զոհս մատու-
Ի Հիւսիսոյ կողմն չուեալ, ցանել: Եւ վաղվաղակի կա-
Իսկ անարին հետազօտեալ տարէին ամենայն ազգքն
զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ անուն նահա-
պետ ազգացն ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա
եւ ոչ մեծարէր գնա աստուածաւրէն շքով: Եւ էր ա-
նուն նորա Հայկ, ընդ որում ծնաւ արքային Բէլայ
օխութիւն մեծ: Եւ զաւրածողով լինի Բէլ արքայ ի
Բաբելոն եւ դիմէ գայ ի վերայ Հայկայ սպանանել գնա:

1 Սիմ. Ապարանցու իր աղբիւրին՝ «Ղազարի Առա-
ջին ճառին» հարազատ մնալու մի ակնյայտին նշանն է այս
Բաբելոն ձեւը, որը ունի նաեւ Անանուն (տես Հ. Մատի-
կեանի հրատ. էջ 75, ծնթ. 3):

Զուռի:

Գայ հասանէ յերկիրն

Արարադայ ի տունն որ էր

նոցա հայրենի՝ որ շինեալն

էր ի լեռնոտին. եւ կադմոս

փախստական գնաց ի Հարբ առ Հայր իւր ազդ առնել
նմա, եւ ասէ. «Գիմեալ գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո,
եկն եհաս մինչեւ ի տուն անդր, եւ ես կնաւ իմով
եւ որդւովք ահաւասիկ կամ փախստական»:

Առնու Հայկն զԱրամանեակ եւ զկադմոս զորդի
իւր եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւթանեցունց գտա-
րաց իւրոց, արս հսկայս եւ նուազունս թուով: Եւ ի
դիմի հարկանի Բէլայ արքայի, եւ ոչ կարաց զդէմ ու-
նել բազմութեան արանց հսկայից սպառազինաց: Անդ
ի դիմի հարկանի Հայկն Բէլայ եւ կամեցաւ բմբռնել
զնա Բէլ ի բուռն իւր: Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա,
եւ գնայր նա փախստական եւ Բէլ զհետ նորա երթայր
պնդազոյնս հանդերձ զինակրաւն իւրով: Զտեղի կալաւ
Հայկն՝ եւ ասէ յնա. «Չք՝ պնդեալ գաս զհետ իմ.
դարձիւր անդրէն ի տեղի քո՝ զի մի մեռանիցիս այսաւր
ի ձեռաց իմոց. քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իւրիք»: Պա-
տափանի ետ Բէլ եւ ասէ. «Վասն այնորիկ, զի մի
անկցիս ի ձեռս մանկուոյ իմոյ եւ մեռանիցիս, այլ եկ
ի ձեռս իմ, եւ կայ ի տան իմում խաղաղութեամբ,
ուշերով ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս»: Պա-
տափանի ետ նմա Հայկն եւ ասէ. «Հուն ես դու եւ
յերամակէ շանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո: Եւ վասն այնու-
րիկ թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»: Եւ
արքայն Տիտանեան սպառազինեալ եւ վստահացեալ ի
կուռ սպառազինութիւն անձին իւրոյ: Եւ Հայկն
Արեթայն մերձենայր եւ ունէր ի ձեռին իւրում զա-
ղեղն, որպէս հեծան հզաւր մայրափայտեայ: Եւ Հայկին
զտեղի կալեալ պատրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ:

[Ս. Ապարանցի]

[Անամունն]

Ի կորովի բազկացն մեռեալ

Եւ կանգնէ զկապարճսն

Հսկայօրէն ի գիրկ մտեալ

ի գեպնոյ ընդ ինքեան յա-

Եւ եռաթունն թափան-

դեղն սկայաւրէն կամարին,

ցեալ

եւ ընդ գիրկս մտեալ զաւ-

Այնուհետեւ գոռն լուեալ

բութեամբ հարկանէ նետիւ

Խաղաղական կեանս ստա-

զտախտակս, եւ ընդ պղնձի

ցեալ

վահանն ի թափ անցու-

ցանէ ընդ մեզէն արձանն

յերկիր խաբսեալ վտա-

րեալ նետն եւ վաղվաղակի

յերկիր կործանեալ զատուածակարծեալ հսկայն եւ
զաւրբ նորա փախստական լինէին: Եւ նորա զհետ մտեալ
թափեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց եւ ջորեաց եւ
ուղտուց:

Եւ Հայկ դարձաւ ի տեղի իւր եւ չողաւ կալաւ
Հայկն զերկիրն Արարադայ եւ բնակեցաւ անդէն ազգաւ
իւրով մինչեւ ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ
ետ գնա կալուած ժառանգութեան կադմոսայ թողին
իւրում, որդւոյ Արամանեայ եղբաւր Հարմայի: Եւ
Արամանեայ հրամայեաց երթալ ի հիւսիսակողմն՝ ուր
ինքն իսկ դադարեաց զառաջինն:

[Ս. Ապարանցի]

[Անամունն]

Հայկազնէի ազգն աճեցեալ

Եւ եղեւ յետ մահուանն

Մինչ ի յԱրայն գեղեց-

Հայկայ¹ առ Արամանեակ զոր-

կացալ

դիս իւր եւ զգտտերս իւր

եւ զարս նոցա, եւ զբորս

եւթանեօին եւ զարո նոցա,

զուստերս եւ զղստերս նոցա

¹ Այս հատուածի բովանդակութիւնը կրկնուած է
Հայկի եւ Բէլի կուռի նկարագրին կանխող հատուածի մէջ
(տես էջ 98 ձեթ.), Ապարանցին համառօտել է վերջինը:

եւ զամենայն աղիւ իւր: Եւ չոգաւ բնակեցաւ անդէն յառաջնումն գաւառին, զոր կոչեցին յանուն Հարց իւրեանց՝ Հարբ: Ապա գնայ անտի եւս Արամենակ ի հիւսիսակողմն եւ երթեալ իջանէ յերկիր մի խորին դաշտավայր, որ կայ ի մէջ բարձրաբերձ լեւանց, եւ հատանէ անցանէ ընդ մէջ նորա գետ յորդահոսան, զորով անցեալ Արամենակ բնակէ անդ, եւ շինէ զերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն եւ զառապար:

Չկնի Արամենակայ՝ որդի նորա Արամայիւ շինէ իւր ի վերայ գետեզրն տուն բնակութեան եւ անուանէ զանուն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիւր: Եւ որդիք նորա սկսան բազմանալ եւ ընուլ զերկիրն: Եւ շինեցին գաւառք, մեռաւ եւ Արամայիւ եւ կալաւ զերկիրն որդի նորա Ամասիա: Եւ ապա յետ նորա Գեղամ: Մեռաւ Գեղամ՝ եւ տիրեաց որդի նորա Հարմայ. ապա որդի նորա Արամ: ապա որդի նորա Արայն, զեղեցիկ, որով անուն իսկ դաշտին այնորեկ կոչեցաւ յանուն Արարար:

[Ս. Ասկարանցի]

[Անանուն]

Չոր Համիրամ լկտին շամ- Եւ Համիրամ կինն Ա-
չեալ սորւոց արքային Նինոսի,
կին Նինոսի արքային լեալ. քանզի լուաւ վասն գեղեց-
ի համբաւոյ զգեղն իմա- կութեան նորա, կամեցաւ
ցեալ առնել ընդ նմա բարեկա-
Սիրեցելոյն նամակ գրեալ մութիւն, որպէս զի կատա-
Բայց ըղձալին իւր ոչ րեսցէ ըղկամն նորա պոռն-
լուեալ կութեամբ. քանզի ըստ լոյ
Պատերազմաւ ընդդիմա- համբաւոյ յոյժ տուփեալ
ցեալ. էր ի վերայ անձին եւ գե-
Չգորութիւն Հայոց բե- ղոյ նորա գեղեցկութեանն:
կեալ Չի ոչ գտանէր յայնմ ժա-
Չերկիրն ինքեան դիմա- մանակի նման նորա այր որ
գրաւեալ: ամենեւին՝ այր պատկերա-

Ճոխ յղէ առ նա հրեշտակս
պատարագաւք եւ կոչէ զնա
առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ
Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն
առնուաւ երթալ ի Նինուէ առ Համիրամ, ապա առնու-
զգաւրսն իւր Համիրամ եւ գնայ ի վերայ նորա ի Հայո:
Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, եւ տայ պատերազմ ընդ
Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պա-
տերազմին: Իւ հրամայէ Համիրամ տանել զդի նորա
ի վերնատունն ապարանից իւրոց եւ ասէ. «Ես ասա-
ցից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի»,
Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց
գաղտնի ընկենուլ ի վեհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի
զոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ
հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոցն եւ յարուցանել:
Ունի ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանօթից նորա ցու-
ցանէ զնա, եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն
Համիրամ:

Յայնժամ տիրեաց Համիրամ ի վերայ երկրին
Հայաստանեայց:

[Ս. Ասկարանցի]

[Անանուն]

Ասիւրականն բռնացեալ Եւ յայնմ հետէ Ասորես-
ՉՀայքն ի նուաստութիւն տանեայց թագաւորքն տի-
արկեալ. րեցին մինչեւ ցմեռանին
Ամաց բազմաց ի մէջ ան- Սենեքարիմայ, ապա ապա-
ցեալ տամբեցին յԱսորոց թա-
Սենեքարիմ փառամոլեալ գաւորացն ծառայութենէ:
Այն որ ի Հրէաստանեկեալ Եւ տիրէ ի վերայ նոցա
Եւ հրեշտակէն զորքն մե- Չարեհ որդի որդւոց Արա-
ռեալ. մանեկայ, այր զաւրաւոր եւ
Ինքն ի յորդոցն սատա- կորովի աղեղամբ, ապա Ար-
կեալ մոգ, ապա Սարհանդ, ապա

Գողթու թիւն չարին շի-
ջեալ Շաւարշ, ապա Գողթու ազ-
կերին Հայոց գլուխ բար-
ձեալ Սա¹ ծնաւ զԲագամ եւ
Ի յԱսորոց վտարանջեալ
Նախ Զարեհի զթագն ա-
ռեալ զՓառնաւազ
Լ. պա Արմոքն արիացեալ
Զկնի Սարհանդն սիրացեալ
Շաւարշ զՓառնաւազ
տուեալ

Շաւարշ, ապա Գողթու ազ-
կերին Հայոց գլուխ բար-
ձեալ Սա¹ ծնաւ զԲագամ եւ
Ի յԱսորոց վտարանջեալ
Նախ Զարեհի զթագն ա-
ռեալ զՓառնաւազ
Լ. պա Արմոքն արիացեալ
Զկնի Սարհանդն սիրացեալ
Շաւարշ զՓառնաւազ
տուեալ

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Այս հնգեքինս² խորխուա-
ցեալ Սա¹ Փառնաւազ հնա-
Զպատերազմ ազանց վա-
նեալ զանդեալ Նաբուգոդոնո-
Իսկ ներհակին ոգի առեալ
Նաբուգոդոնոսոր իշխեալ
ՅԱրքանազեան գունդն կո-
չեալ

Այս Փառնաւազ հնա-
զանդեալ Նաբուգոդոնո-
սորայ արքայի ի Բաբելոն:
Իւ ապա յայնմ հետէ Բա-
բելացւոց եւ Մարաց թա-
ղաւորն տիրեցին մինչեւ
ցԱղեքսանդր Մակեդոնա-
ցի, որ զամենայն տիեզերս

¹ «Սա ծնաւ զԲագամ... Աստուած կոչեցին» Բա-
գրատունի տոհմի ծագումն է, որ չի յիշում Ապարանցին
եւ որը զանազան նկատողութիւններ չի արժանացել (տե՛ս
Հ. ԱՊ. Մատիկեանի ուսումնասիրութեան, էջ 48-49
եւ 82): Պէտք է դիտել հատուածի հնութեան խնդրի
առիթու՝ որ Ապարանցին առհասարակ տոհմերի սերունդա-
ցուցանները չի յիշել, որ, Արշակունեաց, Պարթեւաց եւ
նոյն իսկ Հայկազունեաց:

² Իջմիածնի հրատար. ունի «հինգ երեքինս»:

Զթագն ի գլխոյ նոցա ա-
ռեալ Տնազանդեցոյ ի ծառայու-
Փառնաւազայ այս պատա-
հեալ Կեդոնացւոց մինչեւ ցապա-
Ի Բաբելոն վախճանն ե-
կեալ: Գհաղէացւոյն հարստա-
Քաղդէացւոյն հարստա-
ցեալ Մինչեւ զՄարս նուաճեալ
Իւ երկոցունց միաբանեալ
ԶԱրեթածինս ի բուռն
ածեալ
Զախողակի իմն աջողեալ
Վատաբախայն պերճա-
ցեալ
Զհայրական քէն յիշեալ
Զոր ընդ Բէլայ Հայկն ա-
րարեալ:

Տնազանդեցոյ ի ծառայու-
թիւն: Իւ ծառայեցին Մա-
կեդոնացւոց մինչեւ ցապա-
տամբութիւնն Պարթեւաց
եւ Մակեդոնացւոց եւ
ցհամբարձումն Արշակու-
նեաց թագաւորութեան:
Քանզի՜ զոյն ճառէ ժա-
մանկագիրն՝ այդպէս որ-
պէս առաջիդ կայ:

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Որպէս երբեմն Նինոս խոր-
Չունի:
հեալ
Ի յԱրամէ վրէժ խնդրեալ
Բայց թաքուցեալ կեղծա-
ւորեալ
Զի զքաջութեան համբաւն առեալ.
Տող մարդարտեայ ընծայ յղեալ
Իւ զնա երկրորդ իւր անուանեալ

¹ Այս նախադասութիւնը նկատուած է յաւելումն,
որովհետեւ կապուած չէ «ի Գամակոսէ ասեն գնացեալ»
հատուածի հետ. բայց՝ ինչպէս ցոյց ենք տուել Բ. գլխի
մէջ, այդ հատուածը իր տեղում չէ, իսկ նախադասու-
թիւնը կապուած է «Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղե-
ի յայս ժամանակին» հատուածի հետ:

Լստ թունաթափ սոցա եղեալ
 Զհուր բարկութեանն հրդեհեալ.
 Բազում ամբ զՀայք տոչորեալ
 Մինչ Աղէքսանդր թագաւորեալ
 Սորա Վախէ ոմն ընդվզեալ
 Ի Հայկազնի դարմէն յայտնեալ.
 Աղէքսանդրէ զմահ ճաշակեալ
 Եւ իւր ցեղին վերջին եղեալ
 Այսուհետեւ անտիրացեալ
 Եւ այր զարամբ ասեն եղեալ.
 Վասն այսորիկ դիւրաւ մտեալ
 Ի Հայս Արշակ մեծ ասացեալ
 Արդ յառաջինն¹ կարգ դարձեալ
 Իմ Սիմօնի որ զայս ոգեալ.
 Զի պատմութիւնս² է վերջոտնեալ,
 Զհայկազանցն անգիտացեալ,
 Եւ նորագոյն իմն սկսեալ
 Զքետուրածինս ազգաբանեալ.
 Զոր ի գլուխ գրոցս գրեալ
 Զճինգ թագաւորս նախաճառեալ
 Նմին իրի անդրադարձեալ,
 Զելս նոցա ճառէ անսխալ,
 Թէ ով որ են ուստի եկեալ
 Այս ճոխութեանս պատահեալ

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Զփիլիսոփային վկայառեալ 2ունի,
 Զիրողութիւնս չորիւք
 ստուգեալ
 Վերջկոյս զվասն էրն ծա-
 նուցեալ

¹ Խորենացու Պատմութիւնը:² «Ղազարի Առաջին ճառը»:

Յորմէ եւ իմ վահան առեալ
 Զի ներհակին դիմի հարեալ
 Փութով ընդ կրունկն դարձուցեալ,
 Եւ ճշմարտին բան զօրացեալ
 Զելուզակաց հոյսն աղարտեալ
 Թէ առարկեն վասն էր գրեալ
 Սնոտապատուստ ճառս յարմարեալ
 Յայնժամ լեցին շառագունեալ
 Յօրժամ զպատճէն ի ձեռն առեալ.
 Եւ Ներսէսի թէպէտ վիպեալ
 Բայց իմն նորա ներհակ չեղեալ
 Ոչ ի հեռին տարածայնեալ
 Եւ ոչ զօրքոյ բանն երկրորդեալ
 Այլ զմիջինն համարեալ
 Որ յատանօրն չէ գրեալ.
 Խուռն ինչ խօսիւք ծայրաքաղեալ,
 Որ ի նմանէ է մնացեալ
 Եւ զընթերցողն թելադրեալ
 Զուսուսնասէրս ի յայս առեալ,
 Որք միանգամ մտօք հպեալ
 Զիմաստ տառիցն ճաշակեալ
 Նոցա եւ այս չանպիտանալ
 Այլ դուզնաքեայ քաղցր երեւեալ:
 Եւ մի ի յայս որ անտանալ,
 Ի թիւ մեղացն իմ մերձենալ
 Գընդունելոյն օտարանալ
 Պարզամտաց կարծիս ինչ տալ.

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Վամ առ այսու հիւանդա- 2ունի,
 նալ
 Խորթ է համարել զայս շա-
 րագրեալ.
 Թէ այնպիսի մեղօք մեռեալ

Եւ յիմաստեց ունայնացեալ
 Զիարդ եղեւ արժանացեալ
 Մինչ զի ի Հայս համարձակեալ,
 Այո՛ ստոյգ է ձերդ խորհեալ
 Անթիւ մեղօք իմ զառածեալ.
 Սինչ զի մտացս մասին յաղթեալ
 Առ ի թւեն անկարացեալ
 Բայց ի հոգին ապաւինեալ
 Այն որ զտկարս զօրացուցեալ.
 Նախ հալեսցէ զջուրս սառեալ
 Ապա տացէ հրաման զնալ
 Այսինքն զմիտս իմ յամառեալ
 Որ չար ախտիւք է զփացեալ,
 Ցուցցէ շաւիղ անըստերիւրեալ,
 Զարքունականն ընթանալ.
 Այլ եւ առ սուրբս ձայն ամբարձեալ
 Եւ մանաւանդ ձիր ընծեռեալ
 Ի յայս հանդէս թիկունս հասեալ.
 Մաքուր անձանց զձեռս տարածեալ
 Զի ցօղեսցեն մատուռակեալ
 Արբուցանել զիս զկարօտեալ
 Եւ իմ ի յայս ապաստանեալ
 Դարձայց յուստէ եղէ սկսեալ
 ԶՊաշլակացն յայտ բերեալ
 ՅԱբրահամէ շառաւիղեալ.

[Ս. Ապարանցի]

Նախկին սոցա Եմբամ գո-
 վեալ
 Ի յարեւելք ուշանմտեալ
 Այր ըստ աւրէ փարթա-
 մացեալ
 Եւ զՀահաստանն Բաշլ
 շինեալ.
 Զի էր նորա որդի ծնեալ

[Անանուն]

Ապարանցի Պարթեւոյ
 որ եղեւ ի յայս ժամանակ
 Աղբքանդու կայսեր Մա-
 կեդոնացւոյ, ծառայեցին
 Պարթեւք Մակեդոնացւոց
 ամս ԿԱ. Քանզի թա-
 գաւորեաց Սելեւկիոս Նի-

Եւ զանդրանիկն Բաշլ կո-
 չեալ
 Յորմէ անուանցն կցոր-
 դեալ
 Երկուցն մի բայիւ ցուցեալ.
 Ի վեհազանցն զայս ուսեալ
 Ի յարքայեցն աւրինադրեալ
 Որդւոց զՀայրս փոխանա-
 կեալ
 Սինչ ի յԱրշակ քաջն ա-
 սացեալ
 Ի մէջ վեհեց վեհ երեւեալ
 Եւ տէրութեան մասին հա-
 սեալ.
 Կանովր ի Բաբելոն ամս ԼԼ.
 Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս
 ԺԹ. Անտիոքոս Թէոս՝
 ամս Ժ. Եւ յամի մետա-
 սաներորդի Անտիոքայ ար-
 քայի ապստամբեալ ի րաց
 կացին Պարթեւք ի ծա-
 ռայութենէ Մակեդոնաց-
 ւոց, Եւ թագաւորեաց
 Արշակ մեծ որդի արքային
 Թեոտալացւոց ի Բաշլ Շա-
 հաստանի յերկիրն Քուշա-
 նաց, որում ամենայն ազգք
 արեւելից եւ հիւսիսայ հնա-
 զանգեցան ի ծառայու-
 թիւն. Զուեաց խաղաց
 զնաց Արշակ արքայն ամե-
 նայն զաւրաւքն հանդերձ յարեւելից երթալ ի Բաբել-
 ռոն, յառաջին թագաւորացն կալուածսն զի անդ հա-
 տատեսցէ զթագաւորութիւն իւր. եկն եհնոս ի Բաբել-
 ռոն, Իսկ Անտիոքոս իւրեւ ետես զի այնչափ բազմու-
 թեամբ եկեալ հասեալ էր ի վերայ նորա Արշակ ար-
 քայն Պարթեւաց, այնուհետեւ ոչ կարացեալ վստա-
 հանալ յիւր զաւրացն բազմութիւն եւ ի դիմի հար-
 կանել վերադին այնմիկ, խոյս ետ յերեսաց նորա. փա-
 խեաւ եւ գնաց յԱսիաստան:

[Ս. Ապարանցի]

Թէպէտ սուղ ինչ ի լուծ
 մտեալ
 Սելեւկիայ հնազանդեալ,
 Այլ փութագէս զնա հեր-
 քեալ
 Եւ ինքնագլուխ աղառա-
 ցեալ,

[Անանուն]

Եւ թագաւորէ ի վերայ
 Ասիաստանու ամս Ե, եւ
 ապա մի ըստ միովէ թա-
 գաւորեն Մակեդոնացիքն
 յԱսիաստան ի ժամանակս
 ինչ, Եւ Արշակ արքայ
 հնազանդեցոյց ի ծառայու-

վաթսուն եւ մի ամ յերկարեալ
Դայեակ որդւոյն իշխող
եղեալ.
Աղեկսանդրոյն գահոյն տի-
րեալ
Զկնի մահուան պայազա-
տեալ
Բայց միմեանց հակառա-
կեալ
Զթշնամուծիւնն յաւե-
լեալ.
Պարթեւազանցն զայն տե-
սեալ
Զծառայութեան լուծն ըն-
կեցեալ
Զպատերազմունս սաստկա-
ցուցեալ
Էւ զարեւելս յինքեանս
թափեալ.
Զթեալացիսն գումարեալ
Ընդ Նիկանոյլ խաղմ ա-
րարեալ
Բարեւոնէ զնա հալածեալ
Ի Դարեհէ գահէն մեր-
ժեալ:

[Մ. Ապարանցի]

Հարիւր 'ւ երսուն ամաց
եղեալ
Էւ չորեսին որդիս ծնեալ
Միոյն թէտեալս գահ յո-
րինեալ
Թորքումածնացն իշխան ե-
ղեալ,

Թիւն զԱսորեստանեայս,
որ ըստ Անտիոքայ. եւ
զԲաբելոնիս եւ զՊարսիկե
եւ զՄարս եւ զերկիրն
Հայոց մինչեւ ցլեառն մեծ
կապկոհ եւ ի յեզր ծովուն
մեծի արեւմտից եւ թա-
գաւորէ Արշակ ի Բաբելոն
ամս բազումս:
Եւ եղեւ յամին հարիւր
եւ տասներորդի չորրորդի
Արշակայ արքայի Պար-
թեւաց, ի չորրորդում ամի
Թագաւորութեան Դեմե-
տրեայ ի վերայ Ասիաստանի
եւ Ասորւոց, մինչ Արշակ
արքայ զնաց յարեւելս,
զաւրաժողով լեալ եւ Դե-
մետրիոս չորգաւ կալաւ
զԲաբելոն:

[Անանուն]

Էւ այս են իշխանք Պար-
թեւաց, որք թագաւորե-
ցինն զկնի Արշակայ հաւր
իւրեանց ի Բահլ Շա-
հաստան յերկիրն Քուշա-
նաց: Որդիք չորք ասեն
լեալ Արշակայ արքայի

Միւսոյն ի կիւլիկէ նստեալ
Ընդ Ասիացիսն ճակատեալ
Զերրորդն ի Պարթեւս կա-
ցուցեալ
Իսկ չորրորդին զՀայք ժա-
ռանգեալ.
Թեպէտ այսպէս գոլ զա-
տուցեալ
Բայց ինքնագլուխ ոչ զոր
կոչեալ
Մինչեւ զաւուրքն վճարեալ
Արտաշեսի զգահն աւան-
դեալ.
Եւ այսօրէն անշարժ կա-
ցեալ
Փառք անդրանկացն ա-
ռաւելեալ
Առ հարս ասէ լիցին բնա-
կեալ
Զկնի մահուանն թագա-
կալ.
Արտաշեսի զայս ուխտ պա-
հեալ
Երսուն եւ մի ամ վայե-
լեալ

[Մ. Ապարանցի]

Ապա Արշակն քաջացեալ
Այն որ զԴեմէտր ձեռքա-
կալեալ

[Անանուն]

Իբրեւ ետես Դեմետրիոս,
զի այնչափ բազմութեամբ
եկն եհաս ի վերայ նորա

1 ըստ Հ. Աղ. Մատիկեանի՝ Պարթեւաց գահակա-
ների ցանկը Ոսկեգարեան չորսնից չէ, այլ խմբագրողինն է:

Յառաւատին յերկիր տա-
րեալ զնայ մինչեւ ցԱնտիոք եւ
Յերկաթեղէնս զնա կա-
պեալ Արշակայի պատերազմ: Եւ
Անտիոքայ եղբոր լուեալ
Ընդ Արշակայ սկսաւ գո-
ռալ.
Յանձուկ տեղւոջ պատե-
րազմեալ ձանդերձ զաւրաք տա-
պաստ անկեալ
Պարթեւադինն զաւրացեալ
Եւ զերրորդ մասն բռնա-
կայեալ
Արշակայ տեղի ետ նմա եւ
գնաց մինչեւ ցԱնտիոք եւ
անդ ճակատեցաւ ընդդէմ
Արշակայի պատերազմ: Եւ
Անտիոք քաղաքաւ. հար-
կանեն եւ սրբաշունչ առ-
նեն զղաւթն Գեմետրայ եւ
ձերբակալ առնեն զԳեմե-
տրիոս, կապէ զնա Արշակ
արքայ ոտիւք եւ ձեռաւք
եւ առնու գնայ յարեւելս
ի Բաճիլ Շահաստան: Իբրեւ
ետես Անտիոքոս եղբայր
Գեմետրեայ եթէ ըմբռնե-
ցաւ Գեմետրիոս ի ձեռս
Արշակայ արքայի, ինքն
Թագաւորէ ի վերայ Ասորւոց եւ Ասիաստանի. զաւրա-
ժողով լինի եւ գնայ ի Բաբելոն զկնի տասն ամի: Ազդ
լինի սորին՝ եթէ Թագաւորեաց Անտիոքոս եղբայր Գե-
մետրեայ եւ եկն ի Բաբելոն: Լուծանէ Արշակ զԳե-
մետրիոս զկնի տասն ամի եւ արձակէ առ եղբայրն, որ-
պէս զի խաւսեցի ինչ առնել նմա եւ Գեմետրիոս ոչ
գնաց առ եղբայրն իւր ի Բաբելոն, այլ յԱսիաստան
անցանէ: Ապա խաղայ գնայ Արշակ ի Բաբելոն երեք-
տասան բիւրովք: Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի
ութերորդի Թագաւորութեան իւրոյ իբրեւ մուտ եղեւ
ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս յանկար-
ծակի ի ձմեռն ժամանակի՝ ի նեղ վայրի. եւ ոչ կարեն
զաւրել, սպառեն զգաւրն, զարկանեն եւ ընկենուռ զԱ-
նտիոքոս ի խոնարհ եւ սպանանեն. եւ ձերբակալ առնեն
զՍելեւկոս զորդին Անտիոքայ, զոր ունէր ասեն արքայ
ի դրանն իւրում Թագաւորին:

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Ապա եղբարքն ձիր շնոր-
հեալ Յայնմ ժամանակի Թա-
գաւորեցոյց Արշակ զորդի
իւր զԱրշակ Փոքր կոչե-
ցեալ ի վերայ աշխարհին
Արքայորէն Թագադարեալ
Եւ ծիրանի զդեցուցեալ.
ՉՄծրին նմա գահ պար-
գեւեալ
Սահման զԱրասփ լեառն
հատեալ
Մինչ յարեւմուտս ծովն
ծփեալ
Եւ զՏիւրիսով անդրադար-
ձեալ.
Մինչ ի Կովկաս լեառն հա-
սեալ
Որ յարեւելս կայ ձգեալ
Մինչեւ ի Մարտարածեալ
Եւ զԿիւլիկէ ի մէջ առեալ.
Չայսքան միջոցս յինքն ըն-
կայեալ
Մերս Վաղարշակ¹ գունա-
գեղեալ
Իմաստութեանցն հոգ տա-
րեալ
Եւ զՀայկազնիս գրով
գտեալ.

¹ Անանունին եւ խորենացուն հաշտեցնելու համար
Ս. Ապարանցին Արշակ փոքրին անուանում է «մերս Վա-
ղարշակ», այլեւ «Իմաստութեանցն հոգ տարեալ, զՀայ-
կազնիս գրով գտեալ»:

Անթիւ զաւրացն ամբո-
խեալ ի խաւարացն զթիւն յաղ-
թեալ ի Մծրանայ արտաքս ելեալ
Եւ յարեւմուտս ի մարտ
դիմեալ. Բագարատայ 'նդ առաջ
ելեալ, ի Հայկազանց վեմացեալ
ի յարքայէն շնորհ գտեալ
Եւ բարեկամս համարեալ
Թագաւորին փեսայացեալ.
Չտանուտ'րուծեան պա-
տին առեալ
Իսկ Վաղարշակ զուրն ըն-
թացեալ
Եւ Թշնամեացն պատու-
հասեալ.
Արիապէս շահատակեալ
ՉՄորփիւլիկանն սատա-
կեալ
Չիշխանութիւն յինքն կոր-
զեալ
ՉՄակեդոնեան անունն
եղծեալ.

Իւ յուզարկէ զնա ի
Մրծանայ ընդ արեւմուտս
զաւրաւ մեծաւ եւթանա-
սուն հազարաց սպառա-
զինաց. եւ մեծամեծ իշխա-
նաւք նախարարաց հազա-
րաց բիւրաւորաց, որում
ոչ որ կարէր գդէմ ունել
պատերազմաւ: Սմա ընդ
առաջ ելանէր Բագարատն
Փառազեան յորդուոցն Ա-
րամանեկայ նախարար մեծ
հանդերձ զաւրու: Մատու-
ցանէ նմա պատարագ ոսկի
եւ արծաթ եւ զարդարէ
զնա ի սնդր եւ ի վակաս.
պսակէ զնա ի Թագ հայ-
րենի. եւ նստուցանէ զնա
ի վերայ ոսկիապատ ակա-
նակուռ զահոյիցն եւ տայ
նմա զգուստր իւր ի կնու-
թիւն: Չսա արար Արշակ
արքայ ասպետ Հայաստան
երկրին, որ էր իշխան եւ
հրամանատար ամենայն
Թագաւորութեանն հրա-
մանաց գլուխ, եւ հայր
արքայի եւ եղբայր. որում
ետ իշխանութիւն տէրու-
թեանն այնորիկ: Նա կո-
տորեաց զհսկայսն որ զաւ-
րաժողով եղեն ի վերայ
նորա ի Միջագետս Ասոր-
ւոց:

Իւ այբանիւք ոչ շատա-
ցեալ Արշակունիք որք Թագաւո-
ւն ի յորովն ձեռնար-
կեալ. Սերունդ ազգին զաճումն
առեալ Թագաւորէ Արշակ Փոքր
Մինչ ի Վարդանն պսա-
կեալ. Թագաւորութեան Արշա-
կայ հաւր իւրոյ՝ ի վերայ
Հայաստան երկրի՝ ի Մըր-
ծուին քաղաքի եղբարք
Իւրով Վաղարշակաւ՝ զոր Թագաւորեցոյց Հայաստան
աշխարհիս՝ ամս իս. ապա Արշակ՝ ամս ԺԳ. ապա
Արտաշէս՝ ամս ի. ապա Արտաւան եւ Արշաւիր՝ ամս
ԺԲ. ապա Արշակ որդի Արշաւիր՝ ամս ԼԷ. ապա
Էրուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ. ապա Արտաշէս եղ-
բայր նորին ամս ԾԲ. ապա Տիրան որդի Արտաշէսի՝
ամս ԻԲ. ապա Տիգրան եղբայր նորին ամս իս. ապա
Արշամ ամս ի. ապա Արգար որդի Արշամայ՝ ամս ԼԸ.
ապա Սանատրուկ քեռորդի Արգարու՝ ամս Լ. ապա
Արտաշէս որդի Սանատրուկ՝ ամս իս. ապա Արտաւազդ
եւ ապա Տիգրան, որդիք Արտաշէսի՝ ամս ԻԳ. ապա
Վաղարշ որդի Տիգրանայ՝ ամս ի. ապա Քաջն խոս-
ով որդի Վաղարշու՝ ամս իս. ապա Մեծն Տրդատէս
որդի խոսովու՝ ամս ԾԶ. ապա խոսով որդի
Տրդատայ՝ ամս Թ. Տիրան որդի խոսովայ՝ ամս իս.
Արշակ որդի Տիրանայ՝ ամս Է. Պապ որդի Արշա-
կայ՝ ամս Է.

[Վարագդատ՝. Արշակ եւ Վաղարշակ որդիք
Պապայ. խոսով Արշակունի. Վառաճապուհ եղբայր

1 Ս. Ապարանցու օրինակում Արշակունիների ցանկը
Պապով չէր ընդհատուում, ինչպէս արդի Անանունն ունի,
այլ շարունակուում էր մինչեւ «Վարդանն պսակեալ».
[| նշանների մէջ այդ պակասը մեր լրացրածն է:

խորոզովու. Արտաշէս Մանուկ որդի վաճառագործի:
Ապա վարդան Սպարապետ:]

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Չորք հարիւր եւ հինգ ամ ¹ Եւ յետ նորա² պայա-
տեւեալ զատք նորին² զնոյն ձեւ
ՅԱրտաշէսէ թագն Բար- ³ աւրինադրեն զՄամիկո-
նէիցն սակա ազգաց զնե-
ի յայս միջոցս բանս լուեալ¹ զուրիւնն³: Քանզի ոչ են
ի յորովէն գոյով կուտեալ սորա որդիք ազգածնինն
Ջի պատմագիրն¹ ոչ ասոր- ² Արամանեկայ, այլ են ե-
տեալ կեալ ի ճենաստանէ յամս
Ջքերթողին կրկնաբանեալ Արտեւանայ արքայի Պար-
Այլ զճենաստանս յիշատա- ³ թեւաց եւ Մեծին խորո-
կեալ վուայ յառնէն մեծէ՝ որ
ՋՄամիկոնեանն զեկու- եկեալ էր հրեշտակու-
ցեալ թեամբ ի ճենաց թագա-
վասն սոցա զբուական ² ւորէն առ արքայն խորով,
գրեալ յոր իմ հարցեալ ի դրանն
Բայց Մովսիսի ոչ ձայնակ. արքունի եթէ “Ազգ մի մեծ
ցեալ

¹ Այս ծանօթութիւնը Ապարանցունն է եւ վերա-
բերում է Անանունի ընդհատօրէն պատմագրելուն. նրա
խօսքը “Ղազարի Առաջին ճառի” մասին է: “Դրուակա-
գրեալ”, բառը որեւէ վերնագիր է ենթադրում Մամիկոնեան
տոհմի պատմութեան համար:

² Իմա՝ Վարդանայ: Դերասնական արտայայ-
տութիւն ֆեայել է “Ղազարի Առաջին ճառի”, որը
կանխող հատուածի վերջում յիշել էր Վարդանին (տես
Ծանոթ. 39):

³ Արտաշէս Մանուկից յետոյ “Ղազարի Առաջին
ճառի”, մէջ հաւանօրէն յիշուած էր հայոց անխնամ վի-
ճակը եւ նեղութիւնը, որի առիթով նաեւ “Պատկեալ
Վարդանը”:

Աւրինադրեն՝ Մհրդ. հրատարակութեան մէջ:

Ագաթանգեայ գոլ հե- ¹ Ի Հայաստան երկրի կայ-
տեւեալ զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ
Այն որ զգեսպանս ճենաց ² աշխարհէն գնացեալ են:
հարցեալ.

[Ս. Ապարանցի]

[Անանուն]

Ի սոցանէ զստոյգն ուտեալ ¹ Եւ նա ասաց ինձ. “Ա-
Յորմէ գրով մեղ աւան- ² սեն, ասէ, գուտանք եւ ի
դեալ մերում աշխարհին յերգս
Սամն եւ կոնակն փախու- ³ իւրեանց, զՄամիկն եւ զկո-
ցեալ նակն արս երկուս լեալ
Ճենաստանէ ի Պարս ան- քաջս եւ գլխաւոր եղբարս
ցեալ հարադատս, որդիք կառ-
կառնամայի որդիք եղեալ նամայ նախարարին՝ որ էր
Որ ի յերկրորդ գահն էր երկրորդ ի թագաւորու-
նստեալ թեանն ճենաստանի: Որոյ
Յորժամ նորա մահն հա- յետ մահուանն առնս այսու-
սեալ լիկ, առ զկին սորին թա-
Ջկինն ճենաց արքայն ա- գաւորն նոցին ի կնութիւն:
ռեալ. Եւ եղեւ ի նմանէ որդի՝ որ
Ի նմանէ որդիս ծնեալ զկին մահուան հաւր իւրոյ
Եւ զաթոռ հաւրն յաջոր- յաջորդեալ նստաւ յա-
դեալ թոռ հայրենի թագաւո-
երկու եղբարց միաբանեալ ² լութեանն: Եւ նորա եր-
Մասն ինչ զաւրացն հրա- կու եղբարք նորա ի մաւրէ
պուրեալ եւ ոչ ի հաւրէ, ապստամ-
ընդ ճենադարոյ դիմամար- րեալ ի բաց կացին ի նմանէ.
տեալ եւ միաբանեալ ընդ ին-
Ջարքսյութիւնն նախան- քեանս զմասն մի ի նախա-
նեալ րարացն եւ ի զաւրացն՝
Հայնժամ ճենացն գումա- առնեն ուխտ միաբանու-
րեալ թեան: Որոց խորհեալ խոր-
Եւ զհարդ եղբարքն արքո- հուրդ չարութեան սպա-
րեալ: նանել զեղբայրն իւրեանց՝
զթագաւորն աշխարհին

Ճենքակուր եւ առնուլ
 զԹագաւորութիւն նորա:
 Եւ զաւրածողով լինէին Մամիկ եւ Կոնական ի վերայ
 նորա ի միում տեղւոյ աշխարհին իւրեանց, եւ բաժանի
 զաւր աշխարհին յերկուս: Ազդ լինի Ճենքակուրի, գու-
 մարէ:

[Ս. Մալարանցի]

Առ Արտաւան արքայ ան-
 կեալ
 Չկենդանութիւն ինքեանց
 շահեալ
 Իսկ Ճենքակուրի զայս իմա-
 ցեալ
 Մեծ աղբւսիւ պարգեւս
 խնդրեալ:

[Անանուն]

Գումարէ եւ նա զգաւրս
 իւրոյ կողմանն եւ գնայ
 ի վերայ նոցա ի պատերազմ
 Եւ յարձակին ի վերայ մի-
 մեանց՝ հարկանեն սրով
 սուսերի, եւ սպառեն
 զգաւրն ապստամբական:
 Փախստական յեալ Մամիկն
 եւ Կոնական գնաց առ ար-
 քայն Արշակունի, որ նստէր
 ի Բահլ Շահաստանի՝ յեր-
 կիրն Քուշանաց: Եւ էր խաղաղութիւն ի մէջ երկու-
 ցունց Թագաւորութեանցն այնոցիկ:

Յայնժամ մեծաւ աղբւսիւ խնդրեալ զնոսա Ճեն-
 քակուրի՝ յարքայէն Պարթեւաց. զի բարձրէ ի միջոյ,
 ապա թէ ոչ՝ լուծցի ուխտ խաղաղութեանն, որ ի միջի
 մերում:

[Ս. Մալարանցի]

Թագաւորին յարսն խնա-
 յեալ
 Միայն բանիւ պատասխա-
 նեալ
 Թէ մի լիցի ուխտին լու-
 ծեալ

[Անանուն]

Իսկ նորա խնայեալ
 յարսն, ոչ ետ զնոսա ի
 ձեռս նորա, այլ գրէ առ
 նա սիրով. «Անդրէն ուխտ
 խաղաղութեան մերոյ, առէ,
 հաստատուն կացցէ ի միջի

Չի այսոցիկ է իմ երդ-
 ուեալ.
 Յիմ աշխարհէս ասեմ գնալ
 Առ անծանօթս պանդխտա-
 նալ
 Խաղաղասէր Ճենացն զի-
 ջեալ
 Եւ զնմանէ շնորհակալեալ.
 Իսկ արքային զնոսա կո-
 չեալ
 Մեծ ամբոխիւ, Հայս առա-
 քեալ.
 ՅԱրշակունեացն եղեն պա-
 տուեալ
 Ազդ մեծագոյն հաւաքա-
 ցեալ.
 Նախնոյ անուամբն պարս-
 պեալ
 Այսու զբոլոր ցեղն որո-
 չեալ:
 մերում, զի երգուեալ եմ
 առ նոսա, զի նոքա մի մե-
 ցին, այլ ետու տանել զնո-
 սա ի մուտս արեւու եւ
 յեզր երկրի՝ ի տեղին յայն՝
 ուր արեգակն ի մայրն
 մտանէ: Յայնժամ հրա-
 մայէ արքայն Պարթեւաց
 զաւրաց իւրոց տանել զնո-
 սա զգուշութեամբ մեծաւ՝
 կնաւ եւ որդւովքն իւրեանց
 եւ ամենայն աղխիւն իւր-
 եանց յերկիրն Հայոց առ
 ազգական իւր արքայն Ար-
 շակունի՝ որ էր Թագաւոր
 Հայաստան երկրին, ուր եւ
 սերեալ բազմացան յոյժ,
 եւ եղեն յազգ մեծ ի Մա-
 միկոնայ եւ ի Կոնակայ:
 Յայնմանէ այն է սպարա-
 պետ¹:

[Ս. Մալարանցի]

Այլեւ զաշխարհն ներբո-
 ղեալ
 Մինչ Արենայ համեմա-
 տեալ
 Բազմատեսակս քրքմաւէտ
 Սիրամարգօք գեղեցկացեալ

[Մ. Խոզինացի Բ. ՁԱ (1913)]

Սքանչելի է եւ աշխարհն
 առատութեամբ ամենայն
 պտղոց եւ գեղեցիկ: Բու-
 սովք զարդարեալ, քրքմա-
 ւէտ եւ սիրամարգաշատ եւ
 բազմամետաքս, անբաւու-

¹ Ուղղուած է առ «Արքան պատկեալն», որի առ-
 նուան «Ղազարի Առաջի ճառի», մէջ կցուած էր Մամի-
 կոնեան տոհմի գաղթի պատմութիւնը:

Հրաշխիք էշ այծեմամբք, թիւն յամուրաց եւ հրե-
 Յամօրէիւք հովիտք լցեալ. շից, եւ որ էշայծեմունսդ
 Անգին ակամբք եւ մար- անուանեն. ուր հասարա-
 քարիւք կաց կերակուր ասեն զառ-
 Հասարակաց գեղազարդեալ մեղ պատուական եւ սա-
 Զառ մեղ աղնիւն զհաղիւ կառուց ճաշակելիս՝ զփա-
 գտեալն սեան եւ զգոր եւ այլք այս-
 Զթագաւորաց պիտոյա- պիտիք: Այլ զականց եւ
 ցեալն զմարգարտաց ոչ ասեն գի-
 Նոցա յամպէտս է համա- տել զհամար մեծամեծացն.
 րեալ, իսկ պատուականքս առ մեղ
 Սակս բաղմութեան առ- զգեստուց եւ սակաւուց
 ընդոտնեալ ագանելիք՝ հասարակաց նո-
 Քան զհանուրս պարարտա- ցա է զգեստ: Իւ այս յա-
 ցեալ զագս աշխարհին ճենաց¹:

Իւ զբնակիչս յղիացու- զեալ.
 Մինչ տեսողացն ցանկա- զեալ
 Երանութեան բանս բար- բառեալ
 Անդ՝ ուր այրին ոչ դառ- նացեալ
 Իւ ոչ որբոյն յողոց հա- նեալ:

1 Արդի Անանունը չունի համապատասխանող հա-
 տուած: Համեմատուում է նաեւ Սուտ-Խորենացու Աշխար-
 հագրութեան 1865 թ. հրատ. էջ 616 «Ճենաստան յեղից
 կալով.», Ամեն համեմատող կը նկատի որ տարբեր տար-
 բեր վարիանտներ են Խորենացու, Սուտ-Խորենացու եւ
 «Ղազարի Առաջին ճառի», = Սիմ. Ապարանցու հաղոր-
 դածը Ճենաստանի մասին:

[Ս. Ապարանցի]

[Ղազարի վարդապետ Պե-
տերք. 1887. ԺԱ, 37]

Բնաւ հինից զնա ոչ տե- [Զայնու՝ ժամանակաւ
 սեալ դարձեալ գրգռէր սիրտ
 ՅԱղեքսանդրէ ոչ աւա- զաւրավարին Մահմետի ի
 րեալ վերայ աշխարհին ճենաց. եւ
 Ի Մահմետէ ոչ կասկա- խնդրէր յիշխանէն Խամայե-
 ծեալ լի զօր բազում, եւ խոն-
 Այլ խարկանք զգաւրսն տանայր նմա ածել զար-
 կոտորեալ: քայն ճենաց ի հնազանդու-
 թիւն ծառայութեան: Իսկ
 նորա գումարեալ զաւր բազում եւ տայ ի ձեռն
 նորա իբրեւ արս մա: Իւ խաղացեալ Մահմետ ի կող-
 մանցն Գամասկեայ բաղմութեամբ զաւրացն ի կողմանս
 արեւելից՝ անցանէր ընդ Ասորեստան, ընդ Աշխարհն
 Պարսից եւ ընդ Խորասան. եւ երթեալ հասանէր ի
 մասն ինչ ճենաց աշխարհին եւ բանակէր առ եզր գե-
 տոյն հզաւրագունի, որ Բաւտիսն կոչի: Գրէ հրովար-
 տակ առ արքայն ճենաց. «Ընդէր, ասէ, դու միայն
 ընդվզեալ ոչ մտանես ընդ հնազանդութեամբ իշխանին
 մերոյ, զի ամենայն ազգք սարսեցին ի մէնջ: Արդ դու
 յով ապաստանեալ չհնազանդիս մեզ. մի՛ արդեօք իբրեւ
 զաղջկունսդ քո համարիս զմեզ, յորոց միջի փերեւե-
 տեալ ճոխանաս: Այլ արդ եթէ ոչ մտցես ընդ լծով
 ծառայութեան մերոյ՝ գիտասջիր զի անապատ արարից
 զերկիրդ քո ի բնակչաց, եւ վախճան արարից արքայու-
 թեանդ քո: Բայց մի՛ յանհոգս լեալ յապաղեսցես զպա-
 տասխանի գրոյս, այլ արագ դարձուցես այսրէն»:

Իբրեւ ընթերցաւ զգիրն արքայն ճենաց, որ կո-
 չէր ճենքակուր՝ կոչէր առ Ինքն զամենայն փշպտիպանս
 համահարգս իւր եւ խորհէր, թէ զինչ տացէ բանիցն
 պատասխանի: Իւ խորհեալ առ միմեանս՝ գրեն բանիցն

1 Այս հատուածի մասին տես գործիս Գ. գլուխը:

պատասխանի եւ ասեն. «Ե՛րբ արդեօք հղաւրագոյն իցես դու քան զամենայն թագաւորս, որ ի սկզբանցն»

[Ս. Ասարանցի]

[Գեւորդ Վարդապետ]

Յորժամ պղծոյն անդ ժամանեալ ըստ աշխարհի: Բարեւոյցն թագաւորն, որ տիեզերաց տիրեաց, եւ Մակեդոնացւոյն եւ Պարսից ընդէր նորա ոչ կարացին տիրել ի վերայ աշխարհիս մեր: Այլ գիտասցի՛ր, զի լիբը քան զամենայն շուն իցես դու եւ ի տուն պագլտութեան վարանեալ. եւ այդորիկ աղագաւ չար ցանկութիւն քո ի համբաւ գեղեցիկ կուսից իմոց խեղճ արկեալ՝ հարկեցոյց զքեզ գնել զանձն քո եւ զանձինս զաւրացող եկելոց ընդ քեզ, իբրեւ թէ ոչ գոյին գերեզմանք ի Գամասկոս անձանց ձերոց: Այլ արդ գիտասցի՛ր, զի աշխարհս մեր ոչ է մոեալ ընդ հարկաւ ուրուք. եւ ոչ ես ի յանձին կալայց. բայց թէ ընծայ յինէն խնդրեսցես ըստ աւրինի թագաւորաց՝ տաց քեզ, եւ յարուցեալ երթիցես խաղաղութեամբ ի տեղի քո:

Իսկ Մահմետի դարձեալ յղեալ առ Ճենրակուր՝ «Տո՛ւր ինձ, ասէ, աղջկունս լը, եւ գնացից ի քէն խաղաղութեամբ. ապա թէ ոչ՝ պատերազմաւ ելից ընդդէմ քո»:

Եւ յանձին կալաւ արքայն Ճենաց պատգամին յղելոյ, եւ առաքեաց առ Մահմետի ասէ. «Մնա՛յ այդէն ի բանակի քում, մինչեւ կատարեցից զխնդրուածս քո»:

Եւ նոյնժամայն հրաման ետ զաւրաց իւրոց, կազմել սայլս վաչիւք գիպակաւք եւ զընտիրս հեծելոց իւրոց կուռ սպառազնութեամբ բառնալ ի վերայ սայլիցն փոխանակ աղջկանցն զորս խնդրեաց, որպէս զի կարասցէ զնոսա որսալ յորոգայթ իւր:

[Ս. Ասարանցի]

[Գեւորդ Վարդապետ]

Իսկ նա զվաչս սպառազնիս նեալ իւրեւ եկեալ յեզր գետոյն՝ բանակէին ընդդէմ նոցա: Եւ էին ի վերայ սայլիցն աւելի քան զկուռանց հեծելոց: Եւ ինքն Ճենրակուր սակաւ արամբ բանակէր բացագոյն ի նոցունց իբրեւ վտաւանաւք ինչ սակաւ. եւ առաքէր առ Մահմետ զաւրավարն. «Ար՛ի, ասէ, զոր հայցեցերն յինէն, զայս լը աղջկս յամենայն իշխանութեան իմում ընտրեցի պատուաւորաց քոց: Արդ առեալ զպատուաւորս քո զաւրուդ ըստ թուոյ աղջկոցնս իմոյ՝ անց յայսկոյս գետոյս եւ տաց զաղջկունս իմ ըստ թուոյ վիճակաւ ում ումեր եւ հասցէ. գուցէ մարտ պատերազմի լինիցի ի մէջ զաւրաց քոց»:

Եւ ետ տանել նաւս յայնկոյս գետոյն, զի միանգամայն անցցեն առ նա: Իսկ նոցա անխորհուրդ մտաւք ընտրեալ զպատուական զաւրացն՝ անցին յայնկոյս գետոյն իբրեւ արք լը:

[Ս. Ասարանցի]

[Գեւորդ Վարդապետ]

Եւ մինչ կամէր զաւրածանալ ընդ աւրիորդոս փափկաւ նալ Մանկունքն ի սայլէն վայր հոսեալ, Էւ գերկոպրին ի գործ արկեալ. իւրեւ վախճանեցին զանցանելն, հրաման ետ արքայն Ճենաց յարձակել ի վերայ զաւրուն իսմայելի: Եւ իբրեւ բախեցին զմիմեանս մարտիւ պատերազմի՝ վաղվաղակի ելին եւ որբ

Ձերօտն հագարն խողիւ- ընդ վաչիւքն թագուցեալ
ղեալ էին, եւ ի մէջ առեալ կո-
Սահմէտ սակաւ արամբ տորեցին ի սուր սուսերի,
ապրեալ. մինչեւ ոչ մնաց ի նոցանէն
Այնուհետեւ ոչ յաւելեալ ապրեալ եւ փախտապան:
Ձճէն անուն ի միտ բերեալ: Եւ հատին զլարս նաւուցն՝
զի մի՝ որ ապրեսցի. յորմէ
ոչ որ ապրեցաւ. բայց
միայն Սահմետն սակաւ
արամբ հեծեալ յերկվարսն՝ անկան ի դետն, ապաստա-
նեալք ի քաջութիւն երկվարացն: Եւ այնպէս կորա-
գլուխ ամաւթով դարձեալ յարքայէն ճենաց՝ գնացին
յերկիր ընակութեան իւրեանց: Եւ ոչ եւս յաւել
ելանել ի պատերազմ ի վերայ աշխարհին ճենաց: Որ
ամս ժ ամիսս ը կեցեալ վախճանի:]

[Ս. Ապարանցի]

Ձայս ամենայն¹ մեղ ծա- Ի Դամասկոսէ ասեն
նուցեալ² գնացեալ զՄարտեակն զըն-
Եւ զոճ՝ բանին առ. այլս դոժինն Արազամու փախ-
փոխեալ², ստական լեալ յԻսահակայ.
ՁՄարտակէ սկիզբն արա- եւ եկեալ ընակեցաւ առ
րեալ ոտամբ երկուց լերանցն, որ
Արազամու ընդոժին լեալ: հային հանդէպ մեծի դաշ-
Ի Սահակէ ապստամբեալ տին Արայի, յԱրազած կա-
Դամասկոսէ ի Հայք չըւեալ տար եւ ի Գեղ լեառն:

¹ Իմա՝ 1. Մարտիկ եւ Կոնակի գաղթը, 2. ճենաստա-
նի մասին աշխարհագրական տեղեկութիւնները եւ 3. ճե-
նացոց քաջագործութիւնը Մահմետի դէմ: Այս երեք հար-
ցերի սկզբում եւ վերջում մատենագրական տեղեկութիւն
է տուել Սիմ. Ապարանցին, որովհետեւ այդ հարցերը ան-
կապ էին Մարտեակի պատմութեան համեմատութեամբ եւ
ամբողջութիւն են:

² Խօսքը «Առաջին ճառի» հեղինակի՝ Ղազարի մա-
սին է:

Յերկուց լերանց ոտին ընա- Եւ անուանէ զերինս յա-
կեալ նուն իւր, որում Ազասն
Որ յԱրայի դաշտ նայե- կոչեն լեառն: Եւ լինին նո-
ցեալ, րա երեք որդիք. Փառոխ
Իրեց որդւոցն հայր եղեալ նա է Խղիազար եւ Փա-
ՅԱրամանեայն ազգն խառ- ռոխտ կոչեն զտեղի ընա-
նեալ. կութեանն, եւ Փառականն
Ձլեառն երկցուն անուա- դաշտ որոց եւ արշաւա-
նակցեալ նաց նոցին, որ խառնին
Ձեղիազարն Ազատ փո- յազգ Արամանեկայ:
խեալ:

[Ս. Ապարանցի]

Եւ ընդ սմա¹ շարունակեալ
ՁԲուզայս որ զՍտամբուլ շինեալ
Բիւզանդիայ յեղաշրջեալ
Իւրով կոչմամբն պարփակեալ:
Մինչ Կոստանդին հաւատացեալ
Ձծիր պարսպին հաստահեղեալ
Կայսերական անուամբ գգուեալ
Այլ Բուզային չ'անհետացեալ².
Այդ դառաջին ճառն աւարտեալ³
Եւ զհարկաւորն գծագրեալ
Յուրով տոհմիւք զանց արարեալ
Ձոր քերթողին է շարադրեալ.
Եւ երկրորդին առննթերեալ⁴
Սոյն իմ Ղազարս սիրեցեալ
ՁՓոստոսի գիրն յուղեալ

¹ Իմա՝ Մարտեակի գաղթի պատմութիւնը

² Ղազարի յառաջարանի մէջ է այդ աւանդութիւնը,
որով վերջանում էր «Ղազարի Առաջին ճառը»: (Տես 1904-
հրատ. Տփղիսի, էջ 3-4):

³ Իմա՝ Ղազարայ:

⁴ Այս երկրորդ ճառը այժմ Ղազարի Ա. Դրուագն է:

ԶԲիւղանդացւոյն ռատար առեալ՝
 Ի սմանէ աղբերացեալ
 Իւ զշահաւետս շաղաշարեալ՝
 Ի Թագաւորո զհիմն եդեալ
 Յսպարապետս՝ գլխաւորեալ
 Նախ Արշակայ բարեպաշտեալ
 ՅԱյրարատէ նժդեհացեալ
 ԶՊարսից կալուած կամաւ Թողեալ
 Ընդ անօրէնս ոչ բնակեալ՝
 եւ այլն:

1 Համեմատուում է «Վարդան Պատկեալի» պատմութիւնը Արշակունեաց պատմութեան կցուելու պարագային հետ, որ տեսանք վերելում:

ԿԷ. Գ ա թ ռ ի Է չ ե ա ն Դ ի տ. Մ. Ս., Ամսայ Գա-
ւառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն: 1912:
Էջ Է+416: Փր. 8.-

ԿԸ. Մաթկոռարտ Պրոֆ. Դիտ. Յ., Պատմութիւն
հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշտոցի:
Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: Էջ Է+59:
Փր. 2.-

ԿԹ. Աճառեան Հ., Հայոց գրերը (ընդ մամլով):

Հ. Մ ա տ ի Է չ ե ա ն Հ. Ա., Անանունը կամ Կեղծ-
Սերէս, քննական ուսումնասիրութիւն: 1913: Էջ
Է+91: Փր. 2.50

ՀԱ. Թորգոմեան Տ. Վ. Յ., Երեմիա Չէլէպիի Բէ-
միրժեան Ստամբուլի Պատմութիւն: 1913: Էջ
ԼԵ+412: Փր. 8.-

ՀԲ. Վարդանեան Հ. Ա., Դասական մանր քնա-
գիւրներ եւ ձեռագրական համեմատութիւններ, Ա.:
1913: Էջ Ը+155: Փր. 3.-

ՀԳ. Մաթկոռարտ Պրոֆ. Դիտ. Յ., Հայ Բա-
գրատունեաց ճիշդագրութիւնը ծանօթութիւնե-
րով: Թրգմ. Հ. Մ. Հասկոզեան: 1913: Էջ 68:

ՀԴ. Մաթկոռարտ Պրոֆ. Դիտ. Յ., Վրական
Բագրատունեաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հասկո-
զեան: 1913: Էջ 69-150: Փր. 3.-

ՀԵ. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքնական դիտողու-
թիւններ, Ա. 1913: Էջ 120: Փր. 3.-

ՀԶ. Գ ի ւ տ Լ ր թ ռ ք Կ., Հոովմէական Հայաստան եւ
Հոովմէական սատրապութիւնները Դ-Զ դարերուն,
Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուման: 1914: Էջ Է+94:
Փր. 3.-

ՀԸ. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքնական դիտողու-
թիւններ, Բ. 1914: Էջ 110: Փր. 3.-

ՀԹ. Սրապեան Հ. Ի. Ս. Յակոբ ազգային հիւան-
դանոց: 1915: Էջ ԻԳ+477: Փր. 8.-

ՀՂ. Գաղեմքեապեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Կենսագրու-
թիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն
եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողի-
կեայք: 1915: Էջ Ը+384: Փր. 6.-

ՀԹ. Դուռի թ-Քեկ Մ. Ս., Արարիկի զաւարարար-
ըսողը: 1919: Էջ ԺԱ+292: Ֆր. 6.—

2. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Արշակունի դրամներ. Ա: 1919:
Էջ Է+192: Ֆր. 4.—

2Ա. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Պոնտական ուսումնասիրու-
թիւնը: Մասն Ա: Հետազօտական ուղեւորութիւն
ի Պոնտոս. Յ. Գ. Կ. Անդերսընի: Մասն Բ: Ու-
ղեւորութիւն հաստատական հետազօտութեան ի
Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս. Փր. եւ Եւգ. Կիւմոն Եղ-
բարց: 1919: Էջ Է+420: Ֆր. 8.—

2Բ. Փերիւթեան Հ. Պ., Յուցակ Եւրոպական-Հայ-
կական հրատարակութեանց 1896-1910: 1919:
Էջ Է+273: Ֆր. 6.—

2Գ. Դաշեմեան Զ. Գր. Ժ. Վ., Նորագոյն
աղբերք Եգնկայ Կողբացոյ: 1919: Ֆր. 3.—

2Դ. Խաչաթեան Բ., Արարացի մատենագրեր Հայ-
աստանի մասին: 1919: Էջ Է+147: Ֆր. 3.—

2Ե. Տեր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւ-
ստոսի սլաւոմութեան վերաբերեալ: 1919: Էջ 126:
Ֆր. 3.—

2Զ. Ակիւնեան Հ. Ն. Վ., Գաւազանագիրք Կաթողի-
կոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրու-
թիւն: 1920: Էջ ԺԱ+200: Ֆր. 4.—

2Է. Մառիկեան Գր. Հ. Ա., Կրօնի ծագումը եւ
դիցաբանութիւն ըստ համեմատական Կրօնագի-
տութեան: 1920: Էջ ԺԲ+334: Ֆր. 6.—

2Ը. Վարդանեան Հ. Ա., Նիւթեր հայերէն բառա-
գրութեան: 1920: Էջ 80: Ֆր. 3.—

2Թ. Վարդանեան Հ. Ա., Յերոնիմեայ վան ի բան
եւ յերկուս գիրս առ ի Հեքայեցոց զսլաւոմու-
թիւնսն բաժանելոյ: 1920: Էջ 82: Ֆր. 3.—

2. Տաշեան Հ. Յ., Հայ բնակչութիւնը Սեւ Ժովէն
մինչեւ Կարին. Պատմական-ազգագրական հա-
րեանցի ակնարկ մը: 1921: Էջ 84: Ֆր. 4.—

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0795218

